

קול לובלין

"לובלינער שטימע"

שנתון ארגוני הלוברניאים בישראל ובחו"ל * יערלעכע אויסגאבע פון די לובלינער אין ישראל און אין די תפוצות
מס' 48 • חשון תשע"ג • www.lublin.org.il • נאָוועמבער 2012 • נומער 48

**1942-2012 שבעים שנה לחורבן קהילת לובלין
70-טער יארטאג פונעם אומקום פון יידישן לובלין**

ה ת ו כ נ - אינהאלט

3	יוסף דקר / פעילות הארגון בשנה החולפת.....
	חורבן קהילת יהודי לובלין 1939 - 1944
6	עירית הס / רחוב 3 במאי מספר 8 .....
11	אסתר מנדלאי / מבצע ריינהרד בלובלין, 1942 - 1943 .....
34	בריגיט ווקס / ויקטור קרמין - האם היה אוסקר שינדלר בלובלין? .....
	מינה הברשטט קפלן / בתקופת הכיבוש, כשאנשים הגונים נאלצו
38	להשתחוות ל"גראיירים" .....
40	נטע ז'יטומירסקי אבידר / מתעדי השואה בלובלין: נחמן בלומנטל .....
44	אלכס גורי / מתעדי השואה בלובלין: מתוך יומנה של סבת, אידה גליקשטיין... ..
51	נטע ז'יטומירסקי אבידר / בית החולים היהודי .....
53	יהודית מאיר / ד"ר זיגלוקס .....
54	אנשי הצוות הרפואי .....
	יעקב גלטשטיין / לא המתים יהללו יה - נישט די מתים לויבן גאט
55	(שיר ביידיש).....

אחרי שבעים שנה - מסע ללובלין של יוצאי לובלין ובני דורות ההמשך

60	יובל אבידר / חזרתי מבלוץ' .....
64	ירוחם שפט (שטוקפיש) / המסע ללובלין .....
67	שרה שוסטק / יומן מסע .....
68	אסתר רוקח אדלשטיין / ליד האנדרטה ליהודי פולאבי .....
75	מרים שמואלי לוטרשטיין / הורי .....
76	משה הנדלסמן / לובלין היהודית (שיר) .....

הכינוס השנתי של ארגון יוצאי לובלין

78	מרים שמואלי לוטרשטיין / דברים בכינוס השנתי 2011 .....
79	לאה שניר / בטרם (שיר).....

האזכרה השנתית בנחלת יצחק

84	תרומות - באשטיירונגען
86	לזכר נפטרים - צום אנדענק - IN MEMORY

Adam Adams / My story of survival (Excerpts edited by Esther Minars).....	93
Brigitte Waks / Viktor Kremin - A Schindler in Lublin?	99
Esther Mandelay / Operation Reinhardt - Lublin - 1942 and 1943	121
Joseph Dakar / Chairman's comments	123

בשער: גירוש יהודים מלובלין - אויסזידלונגען פון אידן אין לובלין (מארכיון "יד ושם")

Cover Page: Lublin - Jews, with their belongings, gathered in the street before deportation

מכתבים למערכת

"קול לובלין" פתוח לפניך
קרא וכתוב אלינו תגובות, הצעות, דעות

יוסף דקר טל' 03-6203957

שד' חזן 6, תל-אביב 64071

•

נטע אבידר 09-8824390

רח' סוקולוב 55, נתניה 42254

nachum_a@bezeqint.net

איך תלך לאיזו!

איך תלך לאיזו

יש לך אי-מייל? שיניית כתובת?

החלפת מספר טלפון?

אנא, עדכן אותנו

טל' 03-6203957

ארגון לובלין, שד' חזן 6, ת"א 64071

ita45@walla.com

"קול לובלין"

שנתון ארגוני הלובלינאים בארץ ובחו"ל

המערכת - רעדאקציע:

נטע ז'יטומירסקי-אבידר, יוסף דקר

עריכה לשונית: שמוליק אבידר

עריכה לשונית באנגלית: אסתר מנדלאי

המייסד והעורך הראשון: דוד שטוקפיש

*

דפוס שלמה לוי, תל-אביב, טל' 03-6881727

כתובת המערכת - "קול לובלין",

שד' חזן 6, תל-אביב 64071

טל' 03-6203957

"Kol Lublin", 6 Sderot Chen, Tel-Aviv 64071, Israel

לכל המעוניינים:

להוצאת ספרי זכרונות אישיים

ניתן לפנות לשלמה לוי בטל' 03-6881727

צבר ה'אל-ראל - פעילות הארגון שנה החולפת

האספה השנתית

האספה השנתית הקרובה תעמוד אף היא בסימן השמדת הקהילה. אבקש מחברינו לעשות מאמץ מיוחד כדי להשתתף השנה באספה הכללית. זו ההזדמנות לזכור ולהזכיר את זכר יקירינו שנספו בשואה.

פעולות נוספות

הפעילות השוטפת של הארגון נמשכת כרגיל. "קול לובלין", הביטאון השנתי של הארגון, שומר בהתמדה על רמתו הגבוהה. האזכרה השנתית ביום השואה קיבלה צביון קבוע של פעילות רבת-תכנים, לא רק אזכור נשמות. מפגשים תקופתיים נערכים בדרך כלל בבית, וחברי הארגון מוזמנים ליטול חלק במפגשים אלה.

כתובות דוא"ל (אי-מייל)

אבקש מכל החברים שברשותם כתובת דוא"ל למסור לנו את כתובתם. ככל שיהיו בידינו כתובות דוא"ל רבות יותר, נוכל לשמור על קשר עם חברי ארגון רבים יותר.

חברים יקרים,

השנה אנו מציינים 70 שנה להשמדת קהילת יהודי לובלין. בחודש מרץ נסעה ללובלין קבוצה של חברי הארגון בארץ ובחוו"ל כדי לציין את תחילת הפעולות לחיסולה של הקהילה - שילוח יהודי לובלין למחנה ההשמדה בלז'ץ. קבוצה זו מנתה 39 איש אשר הגיעו ללובלין משש מדינות שונות.

עם הגיענו לעיר נכחנו בקונצרט של שירים בידיש ובעברית יחד עם עוד 500 איש. למחרת, תאריך תחילתה של האקציה הראשונה, השתתפנו בפעילות "לכל איש יש שם" והקראנו את שמות קרובינו שנספו בשואה.

שהינו בלובלין חמישה ימים. ביום האחרון נסענו למחנה ההשמדה בלז'ץ כדי להשתתף בטקס לציון 70 שנה למבצע ריינהרד. בלז'ץ הוא המקום אשר הושמד בו רוב מניינה של הקהילה, כ-26,000 איש.

בהזדמנות זו ברצוני להודות לעיריית לובלין על שהעמידה לרשות הקבוצה אוטובוס במהלך כל שהייתנו בפולין. הביקור בפולין ותכניו תואמו בעיקר עם "תיאטר NN" שבשער גרוזקה, ושם אף הוכנה עבורנו פעילות שנמשכה יום שלם.

ארגון יוצאי לובלין בישראל * שד' חן 6, תל-אביב 64071

הכינוס השנתי של חברי הארגון

יתקיים ביום חמישי, 6.12.2012, כ"ב בכסלו תשע"ג, בשעה 18:00

במרכז ברודט, רח' צייטלין 22, תל-אביב (בין בתי הספר צייטלין ומוריה)

בתוכנית:

- פגישת חברים
- אזכרה
- דברי יו"ר הארגון מר יוסף דקר
- 70 שנה לחורבן הקהילה

*חניה ניתן למצוא בחניון בית ויצו ובשאר החניונים בסביבה.

חברי הקבוצה עם ויטק דומברובסקי בין שער גרוזצקה לבין הרובע היהודי שחרב

Our group with Vitek Dombrowski between Grodzka Gate and the non-existing Jewish quarter

חורבן קהילת יהודי לובלין

1939 - 1944

תמונת רחוב בגטו לובלין שצולמה בידי חיילים גרמנים שישבו במכונית (שים לב לסמל המרצדס)
Jews in the street before deportation (Yad Vashem Archives)

אמא (במרכז) מטיילת אתי ועם חברותיה ברחוב
קרקובסקיה פשדמישצ'ה לפני המלחמה
My mother (in the middle) with me and her friends,
taking a walk on Krakowskie Przedmieście St.

אמא, אבא ואני בעיירת הקייט ולנצ'וב לפני המלחמה
My parents with me in Nalenczuw

רחוב 3 במאי מספר 8

ואפילו מנומסת.

אז למה אמא נראית מוטרדת כל כך? מה אתה? אני לא מבינה מה קורה. מה רוצים מאתנו הגרמנים האלה? אני לא יודעת גרמנית. כשהגרמנים עוזבים, הם לוקחים איתם את הרדיו שלנו. אני מסתכלת על הכוננית הריקה ונדהמת. אני חושבת על אבא. כמה עצוב יהיה לו, כשיחזור...

רק לאחר שהגרמנים יצאו, העזו דודה רנזיה ואמא לתת ביטוי לרגשותיהן ובו בזמן החלו שתייהן בפעילות קדחתנית. אני מבינה, שקורה משהו לא טוב, אבל אמא ודודה רנזיה עסוקות מאוד ואין להן פנאי להתייחס אלי ולהסביר לי.

מתברר, שכבר למחרת, כבר בבוקר, אנחנו חייבים לעזוב את הדירה ברחוב 3 במאי מספר 8: הגרמנים החליטו, שמעכשיו כל אזור המגורים הזה, ובתוכו הרחוב שלנו, הוא מחוץ לתחום ליהודים... זאת הגזירה. ולפיכך נותרו לנו שעות ספורות בלבד להיות כאן בביתנו. לכן החלו אמא ודודה רנזיה להתייעץ בקדחתנות זו עם זו, כיצד ניתן למזער את הנזק: מה ניתן להעביר מכאן לביתם של סבא וסבתא, בטרם ישובו הגרמנים. ברור, שלא מדובר בהיטים, או שטיחים או מנורות, וכגון אלה. רק קצת מן התכולה, כמו בגדים, מצעים, כלים. ולהעביר זאת מבלי שהגרמנים יבחינו בכך.

אך כנראה על דבר אחד אמא לא רצתה לוותר: על מערכת כלי החרסינה האנגלית בצבעי לבן-כחול-זהב, שקנו הוריי בהזמנה מיוחדת. מערכת זו קישטה את המזנון בחדר האוכל החגיגי שלנו. הורי היו מאוד גאים ברכש זה, ואף אני הייתי מלאת התפעלות מהצלחות, הצלוחיות והספלים, המוצגים לראווה בוויטרינה, אך לא זכור לי, שאי-פעם אכלנו מצלחות אלה. והנה עכשיו אני רואה על הרצפה ליד המזנון את ארגז האריזה המקורי של המערכת. הארגז עומד כאילו מוכן לעבור דירה, בעוד הוויטרינה ריקה.

האם תכננה אמא להעביר את הארגז עם המערכת האנגלית לבית סבא וסבתא בטרם יבואו הגרמנים? האם הספיקה להזמין סבלים? כרכרה?

בלילה שמענו את ירי התותחים. אמא, דודה רנזיה ואני אפילו ירדנו למקלט יחד עם שאר דיירי הבית, פולנים כולם.

ישבנו שם, כולנו עטופים בשמיכות, כי לא הספקנו להתלבש. הם החלו להתפלל לישו הרחום ולמריה הקדושה, ורק אנחנו לא הצטרפנו למקהלה. בחוץ נשמעו קולות נפץ. פצצות. קולות התפילה גברו. מעבר לתחושת סכנה ומעל לפחד הרגשתי אי-נוחות: אנחנו שונים. לא שייכים. ודאי לא רוצים אותנו כאן. הלוואי והייתי אצל סבא וסבתא.

שמחתי, כשאפשר היה לחזור לדירה, לסגור את הדלת ולהיות עם עצמנו בלבד.

בבוקר כבר ראינו חיילים גרמנים צועדים ברחובה הראשי של לובלין, רחי קרקובסקיה פשדמישצ'יה. הסתכלתי דרך החלון, ראיתי אותם וגם שמעתי: הם צעדו ושרו חזק מאוד. הייתה זאת הפעם הראשונה ששמעתי שירים גרמנים, והם נשמעו לי ממש יפים. אבל יותר מכל הרשימו אותי המגפיים שלהם והחריקה שהשמיעו תוך כדי צעדה. המגפיים המבריקים האלה נראו לי יפים להפליא. החייל במגפיים נראה חזק כל כך. אסור לעמוד בדרכו, כי הוא ידרוס במגפיו. אלה מגפיים של גיבור. של חזק. עוד לא ראיתי מגפיים כאלה, יפים ומפחידים. זו הייתה כניסתם של הגרמנים ללובלין.

ואלה גם היו הימים האחרונים שלנו בביתנו, ברחוב 3 במאי מספר 8.

כבר למחרת כיבושם את לובלין, באו הגרמנים אלינו לדירה. שמענו את הצעדים שלהם במדרגות. צעדים של מגפיים. ואת הדפיקות בדלת. לא משהו מיוחד. סתם דפיקות בדלת, אמנם בלתי צפויות וחזקות, אבל לא מנבאות דבר. והנה החיילים הגרמנים כבר אצלנו בסלון. כדבר מובן מאליו, הם עוברים מחדר לחדר, מביטים סביב ומדברים ביניהם.

דודה רנזיה, צעירונת מלאת ביטחון עצמי, אישה יפה ואקדמאית, פונה אליהם קצת בקוקטיות בגרמנית. אמא שלי עומדת בצד ללא מילה. לי השיחה נשמעת רגועה

בינתיים התבקשתי אני להשחיל על גופי שמלות רבות ככל האפשר זו על גבי זו, וגם סוודרים וגם מעיל חורף, למרות שהיה זה רק ספטמבר. אבל הדבר החשוב ביותר עבורי היו הצעצועים שלי, שלא היו רבים כל כך. והחשובה והיקרה לי מכל, שעליה בהחלט לא הייתי מוכנה לוותר, הייתה בובתי האהובה, בת דמותה של ילדת הפלא, שחקנית הקולנוע שירלי טמפל (Shirley Temple). בשכיבה היא ידעה לעצום עיניים. ברגעי שמחה ועצב היא הייתה חברתי הטובה ביותר. על בובתי האהובה שירלי, על הבובה הזאת, לא הייתי מוכנה לוותר.

וכל כך הייתי שקועה בעניין הבובה, שלא נתתי כלל את דעתי על מה שעשו אמי ודודה רוז'ה באותן השעות. ראיתי אותן מתרוצצות ממקום למקום, או יותר נכון, מארון לארון, מוציאות דברים, קושרות חבילות. ראיתי ערמות של חבילות על הרצפה ולא נתתי את דעתי על כך. גם אלי איש לא שם לב. היינו מצווים לעזוב את הבית. הכל היה חפז כל כך ולא צפוי. לא היה זמן לדיבורים.

והרי גם אני עסוקה בהכנות לעזיבת הבית: השכבתי את שירלי טמפל בעגלת הבובות שלה וכיסיתי אותה בשמיכה. את כל שמלותיה היפות, שתפרה ושלחה לי סבתי מוורשה, הנחתי מתחת לבובה, ארוזות בתוך בונבוניירה. אמנם רוב הבגדים האלה היו קטנים ממידותיה של שירלי, אבל תמיד חשבת, שיום אחד, לכשאגדל, אצליח לתקן את השמלות כדי שיתאימו לה.

כנראה, שהגרמנים הקדימו, כי אמא ודודה רוז'ה לא היו מוכנות עדיין. בהתאם למה שסוכם, עוד נותר להן זמן עד לעזיבת הבית. אבל הגרמנים חשבו אחרת, והגיעו הרבה לפני המועד שהם עצמם קבעו. הפעם גם התנהגו באופן שונה לחלוטין מיום ביקורם הקודם: מיד עם כניסתם פתחו בצרחות מפחידות בגרמנית, החלו להתרוצץ מחדר לחדר, נכנסים ויוצאים, ובכל פעם צועקים משהו נרגז לכיווננו.

אמא עמדה שם, ראשה מושפל, נראית מבוהלת, כאילו איזו אשמה כבדה רובצת עליה. והפעם - גם דודה רוז'ה, גיבורת הילדות שלי, גם היא נראתה לי פתאום מפוחדת ונבוכה. הפעם לא ניסתה אפילו לדבר עם החיילים הגרמנים, רק תפסה מספר חבילות בכל יד ובכל המהירות פנתה לכיוון הדלת, החוצה...

גם אמא, גם היא עמוסת חבילות, התכוונה, כך נראה לי, לרוץ בעקבותיה, אלא שברגע זה אחד הגרמנים הבחין בדבר מה, שהרגיז אותו נורא: זה היה אותו הארגז, שליד

המזנון. כנראה הבין מיד, שהתכוונו לקחת אותו אֶתנו. הוא השמיע צרחה, או אולי קללה נזעמת, ובמגף הצבאי המצוחצח שלו בעט בארגז בעיטה אחת חזקה. בו ברגע נשמע צליל חזק, שלא השאיר מקום לספק - צליל זכוכית נשברת. ראיתי את אמא שלי משתדלת לא לפרוץ בבכי, אבל ללא הצלחה. אמא בכתה תוך כדי בריחה. אמא חשבה, שנוותר לה עוד זמן כדי להציל לכל הפחות את המערכת האהובה עליה, אבל לא הצליחה. אמא מסכנה שלי: כבר אז, ממש בהתחלה, לא היה לה מזל.

דווקא אני הייתי מוכנה: הספקתי ללבוש את כל השמלות הכי יפות שלי זו על גבי זו, וודאי נראיתי כמו כדור מהלך על שתיים. כשראיתי את דודה רוז'ה ואת אמא בורחות, מיד תפסתי את העגלה, עם שירלי ורצתי אֶתה אחריהן החוצה. לגרמנים לא היה אכפת ממני ומהבובה.

הייתי אז בת שמונה ולא הבנתי את המתרחש. לא הבנתי, מדוע הגרמנים מתייחסים אלינו ככה... לוקחים את הדברים שלנו ומגרשים אותנו מהבית! הייתי שם, אך לא הבנתי שפרידה מרחוב 3 במאי מספר 8, זוהי פרידה מהחיים שהיו לנו עד כה.

מצדי - אפילו די שמחתי לחזור לביתם של סבא וסבתא.

אבל אמא הרגישה, ללא ספק, שלגביה זה סוף החיים הטובים, שדבר לא יהיה עוד כפי שהיה. כנראה זה מה ששבר אותה. היא נשברה. רק כיום, לאחר שעברו שנים רבות מאז, אני נזכרת באותם הרגעים ברחוב 3 במאי מספר 8, תוך רגשי צער ואשם על שלא הבנתי את כאב הפרידה של אמא.

וזה מה שקרה כעשרים שנה לאחר מכן: בסוף שנות ה-50 תחילת ה-60 הייתי בקיבוץ, ואני עצמי כבר אם לילדות קטנות. היה בי צורך עז והמון געגועים לביתיות, למשפחתיות. הייתה בי התנגדות לחדר האוכל המשותף, לחינוך משותף. היה לי רצון מתמיד שהחדר הקטן שלנו יהיה בית לנו ולילדות. אחד הביטויים של שאיפה זו היה לכנס את המשפחה סביב שולחן, להגיש כיבוד קל וליהנות מהשיחה עם הילדות בהגיען מבתי הילדים. באותם הרגעים הרגשתי, שבכל זאת יש לי משפחה, שהדברים הם קצת "כמו פעם".

בהתלהבות מופגנת: "הרי זה ממש כאן! זה כאן ממולי!"

אני חוצה את קרקובסקיה פשדמישציה וקרבה ל-3 במאי מספר 8.

אני מתבוננת על הבית וחושבת: לא ככה... ממש לא ככה הוא זכור לי... כנראה, שלא רק אני הזדקנתי...

אני מביטה על ביתנו ברחוב 3 במאי מספר 8, ואיני חשה לא עצב ולא געגוע... אני שלוה ונינוחה.

טוב לי עם המצב הנוכחי: באתי לכאן רק לביקור. כיום אני גרה במקום שאני רוצה ורצויה.

ולו הייתי רוצה, יכולתי לקנות את הדירה ברחוב 3 במאי מספר 8 וגם לגור בה, ואיש לא יכול היה לומר לי, שהמקום הוא מחוץ לתחום ליהודים.

אבל אינני רוצה. כיום זו אני, שאינני רוצה. וזה ההבדל.

רחוב 3 במאי מספר 8. זה היה ביתנו

Our home on May 3 Street #8

הייתי גם מלאת געגועים לעיר. הקיבוץ, חיי הכפר, כל זה היה זר לי. זה לא מה שהיה זכור לי מהבית. נהגתי לנצל כל הזדמנות, כדי "לקפוץ" לחיפה. אף על פי שבקיבוץ לא היה לנו כסף, בכל זאת אהבתי לשוטט ללא מטרה ברחובות הדר, בין החנויות. לרוב הייתי מסתובבת ברחוב החלוץ, שהיה אז הרחוב העממי של חיפה, רחוב מלא חנויות זולות. תחנת האוטובוס לקיבוץ רמות מנשה הייתה באותם הימים ברחוב זה, ומולה - חנות צעצועים וספרים. שם תמיד הייתי מצליחה להשיג בפרוטות משהו, העשוי לשמח את הילדות הקטנות שלי.

וגם חנות כלי בית הייתה שם.

יום אחד, על המדרכה לפני אותה חנות, ראיתי פתאום את מערכת כלי האוכל הלבנים, המעוטרים בכחול ובוזה. והיא הייתה במבצע! כתוב "בחצי מחיר!" לא חשבתי פעמיים: שאלתי מה מחיר המערכת ומיד קניתי שש צלחות מכל סוג - למנה ראשונה, למרק ולמנה עיקרית. יצאתי מהחנות מאושרת, עם החבילה, הארוזה בנייר עיתון וקשורה בחבל. אינני זוכרת, האם הספיק לי הכסף לאוטובוס, או שחזרתי לקיבוץ בטרמפ. אבל חזרתי מאושרת עם המערכת "של פעם", גם אם הייתה זאת הקרמיקה הזולה והפשוטה ביותר.

חיסלתי את כל הצלחות הקיבוציות, שהשתמשנו בהן עד אז, ומאותו היום בארוחות המשפחתיות האהובות שלנו, "כיכבה" על שולחנו מערכת הכלים החדשים... הישנים.

אילו הייתה אמא רואה צלחות אלה, סביר שהייתה אומרת: "אבל אַוּוּוּוּ, הרי זה לא זה! זה אפילו לא משתווה לסרוויז שלנו. ובתרגום מילולי מפולנית זה היה נשמע מצחיק: "הרי זה לא 'מתרחץ' לסרוויז ההוא!" אבל אני סתם אומרת זאת: אילו אמא הייתה שם אֶתְנוּ... היא הייתה מבינה.

וכעת, בסוף יוני 2008, כשבעים שנה לאחר שסולקנו ע"י הגרמנים מהבית בלובלין, חזרתי לפולין, בפעם הראשונה.

המונית, שהביאה אותי ואת נחום, מתחנת הרכבת של לובלין למלון לובליניאנקה (Lublinianka), עצרה ברחוב הראשי קרקובסקיה פשדמישציה כשמולנו השלט: רחוב ה-3 במאי. שילמתי עבור ההסעה לנהג הפולני, האדיב והנחמד ולא התאפקתי: "אני גרתי פעם בלובלין." הוא הפנה אלי מבט מופתע ומסוקרן ושאל: "בלובלין!?! באיזה רחוב?" "3 במאי מספר 8" - נידבתי, והוא הגיב

יהודי לובלין ברחוב לפני גירוש

Lublin – Jews, with their belongings, in the street awaiting deportation (Yad Vashem Archives)

מבצע ריינהרד בלובלין, 1942-1943

קשה לקרוא וקשה לכתוב על אודות המאורעות בלובלין בשנים 1942 ו-1943. המועקה כבדה מדי, האכזריות קיצונית עד להחריד והתוצאות אינן נדרש מאמץ כדי לא לאבד את הדרך בתוך ים המספרים או בטירוף המערכות שהשתלט אז על העולם. אף שהיקפו העצום של הרשע אשר פרץ בתקופה זו מהווה בפני עצמו סיבה מספקת לזכור אותו, אחריות נוספת לזכור זאת מוטלת עלינו - כעדים, כבני משפחה, כחברים וכצאצאים של יהודי לובלין. הרבבות ומאות האלפים אינם אלא איש אחד ועוד אחד ועוד אחד. בעת שאנו לומדים וזוכרים את אשר אירע במהלך התקופה האיומה ההיא, עלינו לנסות להמריא מעבר לעובדות ולתיעוד ההיסטורי ולזכור כי אכן לכל איש היה שם.

הפינוי יוחל מלמעלה, כלומר מרחוב אוניצקה. היהודים אשר יישארו אחרי הפינוי, בדירות ריקות, יירו...

פרטי הגירוש מובאים בספר **פנקס הקהילות: לובלין**. פרטים אלה יכולים לתת מושג על אודות הכאוס והפחד ששררו אז.

הגטו הוקף באנשי ס"ס ובשוטרים גרמנים ואוקראינים. לפני עלות השחר נקראו תושבי רחוב אוניצקה וסביבתו, בחלק הצפוני של הגטו, להתייצב בחוף עם בני משפחותיהם לבדיקת תעודות העובד שבידיהם. ברחוב הוצבו שולחנות ופקידים גרמנים בדקו את התעודות. יהודים מגטו א' שהיו בידיהם תעודות עובד תקפות הועברו לגטו ב', ואילו יהודים מגטו ב'

שלא היו להם תעודות כאלה הועברו לגטו א'. מדי יום ביומו ריכזו הגרמנים כ-1,400 גברים, נשים וטף, בבית-הכנסת על שם המהרש"ל שבגטו א', הובילו אותם לקרונות משא שחנו במסילה צדדית, סמוך לבית-המטבחיים העירוני, ומשם שילחו אותם לבלז'ץ. תחילה יצאו הטרנספורטים בלילות, אבל כעבור כמה ימים נעשה הדבר גם בשעות היום. בין

מה-16 במרץ עד ל-14 באפריל 1942 - גירוש מלובלין

בשעת ערב מאוחרת, ב-16 במרץ 1942, נקראו ראשי היודנראט (מועצת היהודים) בלובלין למשרדי האס אס. בהגיעם אל מפקדת האס אס. הודיעו להם הנאצים על תחילת הגירוש - גירוש אשר יתחילו מיד. הרמן הפלה (ראש המטה המיוחד של מבצע ריינהרד במחוז לובלין), יחד עם עובדי המטה של משטרת הביטחון והאס דה בלובלין, הציגו בפני נציגי היודנראט "צו בשאלת היישוב מחדש" (פקודת הגירוש).

כך, ללא אזהרה, החלו הגירושים לבלז'ץ. למחרת, ב-17 במרץ 1942, נערכה ישיבה של מליאת היודנראט. בישיבה זו נכחו 22 מחברי היודנראט. פקודת הגירוש הוקראה לנוכחים בישיבה זו.

קטעים מפקודת הגירוש ב-17 במרץ 1942

בעיר לובלין יישארו רק אותם היהודים, אשר חותמת משטרת הביטחון טבועה על תעודת העבודה שלהם, הם נשותיהם וילדיהם. בעת הפינוי אפשר לקחת חבילת-יד לנפש שמשקלה 15 ק"ג, את כל הכסף וחפצי ערך. את היהודים המיועדים לפינוי יש להכין לכך, שעליהם יהיה ללכת ברגל שלושה קילומטר בערך, להלן ימשיכו בנסיעה. בתי החולים האפידימיים, על החולים שבהם וצוות עובדיהם, נשארים. מספר המפונים ליום יהיה 1400 נפש בערך.

המגורשים להשמדה היו גם בעלי תעודות עובד תקפות שנתפסו באקראי. היהודים המבוהלים נדדו מרחוב לרחוב בתקווה כי יצליחו לחמוק מן הגירוש ולזכות ביום נוסף של חיים. היו שהסתתרו במחבואים למיניהם, אבל הגרמנים סרקו את הגטו ביסודיות, בית אחר בית, רחוב אחר רחוב. אנשים חולים וחלשים נרצחו במקום. לאחר שחלק זה או אחר של הגטו נתרוקן מיושביו היו הגרמנים חוזרים ומחפשים בו שוב ושוב כדי לוודא שאיש לא נותר שם, וכל מסתתר שנתפס נרצח במקום. רק לאחר שהגיעו למסקנה שהאזור שנסרק אכן ריק מיהודים היו סוגרים אותו ומציבים שם שמירה. בבית המחסה שברחוב יאטצינה רצחו הגרמנים 70 זקנים במיטותיהם; מבית-היתומים הם הוציאו 100 - 80 ילדים, הסיעו אותם במשאיות אל מחוץ לעיר ושם רצחו את כולם. גורל דומה זומן לחולים שהיו מאושפזים בבתי החולים של הגטו וגם לאנשי הסגל (חלק מן הרופאים והאחיות ניצלו).

קבוצה של אנשי אס אס שהשתתפה בגירוש היהודים מלובלין, מספקת זווית ראייה נוספת. עדות זו ניתנה לאחר המלחמה במשפטם של חברי הקבוצה בוויסבאדן שבגרמניה:

הגטו המגודר הוקף מבחוץ ע"י משטרה וכוחות עזר אוקראינים (אנשי טרבניקי). בתוך הגטו לאורך רחוב לוברטובסקה, פעלו חיילי הגירוש בהתאם לפקודות שניתנו להם: יחידות קטנות של אנשי טרבניקי בפקוד הגרמנים העירו את התושבים הישנים בצעקות ופקדו עליהם לעזוב את דירותיהם ללא דיחוי ולהתאסף ברחוב; וְלֹא - יירו...

הפעולה התבצעה באכזריות. האנשים שהופתעו היו מוכי אימה. האוקראינים השיכורים ירו ללא אבחנה, ורבים נהרגו בו במקום.

בגירוש זה לא הייתה שום סלקציה. ללא הבדלי גיל או מין סודרו האנשים בשורות, הובלו תחת משמר אל בית הכנסת הגדול והושארו בו למשך הלילה. עם עלות השחר הוצעדו ברגל אל ככר המשלוחים (האומשלגנפלאץ) ליד בית המטבחיים. שם הועלו על הרכבת לבלז'ץ.

הגירושים נמשכו ארבעה שבועות. עבור אלה שנותרו בחיים בלובלין, מרבית הקהילה נעלמה. עבורם המגורשים נלקחו למקום בלתי-ידוע כלשהו, "במזרח". האפשרות שהקהילה כולה נרצחה לא עלתה בדעתם. ההיסטוריון דוד זילברקלנג מסיק כי "ברור כי ליהודי לובלין לא הייתה כל תחושה מוקדמת לגבי גורלם, והם גורשו בהפתעה".

ב-19 במרץ 1942 דיווח ליודנראט ד"ר יוסף זיגפריד, סגנו של מרק אלטן:

"האקציה" נמשכה כרגיל. אין חדשות רשמיות. נראה שהמפונים נשלחים לבלז'ץ במחוז זמושץ'. לא יכולתי לקבל אישור לידיעה זו.

ב-25 באפריל 1942 דיווח יושב-ראש היודנראט, ד"ר מרק אלטן:

מתוך 37,000 היהודים שחיו בלובלין נשארו 4,000. אין איש יודע היכן הם האחרים. (זה המקום לציין כי ב-25 באוקטובר 1939 ערכו הגרמנים מפקד של האוכלוסייה היהודית בלובלין. לפי הרישום, באותה העת חיו בלובלין 37,054 יהודים.)

כיום מעריכים כי מה-17 במרץ 1942 עד ל-14 באפריל 1942:

- בין 26,000 ל-30,000 יהודים נשלחו לבלז'ץ.
- בין 2,000 ל-2,500 יהודים נהרגו בו במקום, בלובלין.
- 200 ילדים מבית היתומים היהודי, יחד עם המטפלות והמנהלת, הוצאו להורג בפאתי לובלין.
- כמה מאות חולים מבית החולים היהודי, יחד עם אחיות ורופאים, נורו ביער ניימצה אשר נמצא במרחק של 15 קילומטרים מלובלין.

31 במרץ 1942 - יודנראט. תעודת זיהוי "J-Ausweis"

באמצע הגירושים לבלז'ץ, ב-31 במרץ 1942, הכינו הגרמנים את השלב הבא של מסע ההשמדה. אפשר רק לשער את חרדתם של היהודים שנשארו בלובלין, חרדה שנכרכה בדאגה לגורל המגורשים.

השלטונות הגרמניים פקדו על חברי היודנראט להתאסף ב-31 במרץ 1942 בשעה 14:00. בישיבה קיבלו חברי היודנראט מאנשי האס אס את הפקודות הבאות:

הפינוי (אוואקואציה) של האוכלוסייה היהודית ימשך להבא בהבדל זה, שהתעודה

אלפי יהודים נאלצו לעבור מהגטו הגדול אל הגטו במיידן טרסקי, שכונה אשר לפני כן התגוררו בה 1,500 פולנים. היה ברור כי השטח שהוקצה אינו יכול לאכלס את כולם, ובלילה הראשון רבים שהו ברחובות ובחצרות. יהודים רבים היו חסרי תעודת J-Ausweis, ולכן הכריז האס אס על מפקד של כל היהודים במיידן טרסקי.

ב-22 באפריל 1942 גורשו ממיידן טרסקי למיידנק כ-2,500 עד 3,000 יהודים אשר לא הייתה ברשותם תעודת J-Ausweis. רוב המגורשים היו נשים וילדים. במיידנק נערכה סלקציה, ו-200 עד 300 איש - בעיקר בחורים צעירים - נשלחו בחזרה למיידן טרסקי. כל האחרים נלקחו ליער קרנפיץ, כ-15 קילומטרים מדרום ללובלין, ונורו שם.

נוסף על קבוצת הבחורים, ממש ברגע האחרון גם קבוצה קטנה של נשים וילדים קיבלה רשות לעזוב את מיידנק. הרמן וורטהוף נענה לבקשת יושב-ראש היודנראט, ד"ר מרק אלטן, והסכים לשחרר כמה נשים יחד עם ילדיהן. הנשים היו בעיקר אלו שבעליהן הועסקו על ידי היודנראט, או עבדו בשירות האדמיניסטרציה הגרמנית.

לאחר גירוש זה נחתם גטו מיידן טרסקי. הוא הוקף בגדר תיל ופעל כגטו סגור. יעקב פרנק, החייט הראשי במחנה העבודה שברחוב ליפובה, סיפר כיצד הדבר השפיע עליו:

אחרי חיסול הגטו [הגדול] והקמת גטו מיידן טרסקי, "כבר לא יכולנו לשוב לבתינו בערב. העובדים שהו במחנה, ומשפחותיהם שהו בגטו הקטן".

כ-4,600 יהודים נשארו בגטו מיידן טרסקי.

פְּרֵלוֹד לְפֶלְזִיץ

בקיץ ובסתיו של שנת 1941 הועלו בצמרת הגרמנית הצעות שונות ומתחרות בנושא היהודים. עלינו להבין כי את כל ההצעות האלו הכתיב גורם אחד: מציאת הסדרים זמניים בלבד. חלקם תוכננו כדי להשקיט את הרוחות, חלקם היו תכסיסים וחלקם נועדו להשיג רווחים ותהילה. בכל מקרה, בקיץ של שנת 1941 לא היה ספק מהו

הקובעת המתירה להשאר בלובלין תהיה לא הותמת ה"סיפון" (משטרת הבטחון) על ה"ארבייטסאוסוויס" (תעודת העבודה), אלא "י-אוסווייס" (יודן-אאוסוויס). אלה אשר יש להם "י-אוסווייס" רשאים להשאר בלובלין. כל השאר יפנו.

יש להודיע לאוכלוסיה היהודית, כי כל אלה שיש להם "י-אוסווייס", חייבים להשגיח, שבדירותיהם הנמצאות בגטו, אשר בוקרו ואשר תבוקרנה, לא יסתתרו אנשים בלי "י-אוסווייס", אחרת יפנו גם בעלי האוסווייס.

הואיל ובלובלין יישאר אחוז בלתי ניכר של האוכלוסיה היהודית הקודמת, יצומצם היודנראט מ-24 ל-12 חברים.

חברי היודנראט הקודמים, אשר לא נכנסו לתוך היודנראט אשר הורכב היום, יפנו יחד עם משפחותיהם ויצאו היום את לובלין עם המשלוח הראשון.

אלה מחברי היודנראט לשעבר, אשר גרים מחוץ לגטו, יפנו לדירותיהם בלוויית פקידי ה-סיפון, ואחרי אשר יקחו אתם את החפצים החיוניים להעברתם תסגרנה דירותיהם בחותמת.

חברי היודנראט לשעבר אינזינר בקר וד"ר זיגפריד יקבלו במקום שהותם החדש תפקידים מנהליים של היודנראט ו-י.ס.ס. (עזרה יהודית סוציאלית) כבעלי ניסיון בשטח זה.

לאחר שהחברים לשעבר ביודנראט עזבו את האולם, מסר מפקד האס אס ד"ר שטורם לחברים הנותרים את ההרכב החדש של היודנראט ואת חלוקת התפקידים בו.

מיידן טרסקי - אפריל 1942

ההשלכות של ההודעה מה-31 במרץ 1942 היו חמורות. כפי שאפשר לשער, השילוב בין גירושים, תעודות עבודה חדשות והעתקת מקום המגורים בגטו הגדול החריף את הבהלה בקרב הקהילה המוכה.

החיפוש אחר מקום מחבוא העסיק את האנשים יותר מתמיד. אנשי האס אס סברו כי לקראת סוף תקופת הגירושים התחבאו בתוך תחומי הגטו כ-7,000 עד 8,000 יהודים. לקראת סוף אפריל 1942 פקד האס אס על כל היהודים לעבור לגטו הקטן החדש שהוקם במיידן טרסקי, פרבר של לובלין אשר נמצא במרחק של כקילומטר וחצי ממיידנק.

- השמדת יהדות פולין
- ניצול כוח האדם - עבודת כפייה ועבודת פרך
- תפיסת נכסי דלא-ניידי של היהודים שחוסלו
- תפיסת חפצי ערך שהוחבאו ורכוש פרטי.

לגלובוצ'ניק הוקצה סגל עובדים אשר היו כפופים לו. הקבוצה המובילה מביניהם כללה 92 אנשים שלפני כן היו שותפים לביצוע "תכנית T4 - אותנסייה" בגרמניה. בין 20 ל-30 גרמנים הוקצו לכל מחנה, ויחד עמם הוצבו בכל מחנה 90 עד 130 מסייעים אוקראינים שאומנו בטרונניקי.

לגלובוצ'ניק לא ניתנה האחריות על רבים מהמשאבים שהיו נחוצים להשלמת משימתו. השלטונות הגרמנים האזרחיים ברחבי הגנרלגוברנמן, כמו גם כוחות האס אס והמשטרה מחוץ למחוז לובלין, השתתפו גם הם במימוש מטרות המבצע, וזאת למרות קונפליקטים סוערים רבים בין הארגונים.

בלז'ץ - מה-17 במרץ 1942 עד ל-14 באפריל 1942

המשלוח הראשון של יהודים מלובלין הגיע לבלז'ץ ב-17 במרץ 1942. תאריך זה מסמן את תחילת מבצע ריינהרד. הגירושים מלובלין נמשכו עד ל-14 באפריל 1942. כ-26,000 מיהודי לובלין נרצחו בבלז'ץ במשך תקופה זו. יהודי לובלין היו הקהילה הגדולה הראשונה בגנרלגוברנמן אשר הושמדה.

בלז'ץ היה כפר קטן בדרום-מזרח מחוז לובלין, לא רחוק מהגבול עם מחוז לבוב ובסמוך למסילת הברזל לובלין-זמושץ'-ראווה רוסקה-לבוב. השטח שהוקצה למחנה נמצא בצמוד למסילת הברזל, מרחק של חצי קילומטר מתחנת הרכבת של בלז'ץ. הקמת המחנה החלה ב-1 בנובמבר 1941 על ידי קבוצה של פולנים מקומיים. אחריהם הגיעה קבוצה של אוקראינים, אשר גויסו מתוך המחנות הגרמנים לשבויי מלחמה ואומנו במחנה האס אס בטרונניקי. ב-22 בדצמבר 1941 הובאו לבלז'ץ עובדים יהודים מלובצ'יה וממוסט-מאלה. 150 היהודים האלה נרצחו ב-14 בפברואר 1942 בניסוי הראשון של המתה בגז.

** "תכנית T4 אותנסייה" - מבצע של הנאצים בגרמניה שמטרתו הייתה טיהור הגזע הארי. במבצע זה רצחו הנאצים כ-90,000 גרמנים בעלי מום, חולים כרוניים וחולי נפש.

העתיד הצפוי ליהודי אירופה - מוות. בספטמבר 1941 החליט היטלר לאשר את הגירוש של יהודי גרמניה אל שטחי הגנרלגוברנמן*. צעד זה הגביר את האנדרלמוסיה שממילא שררה עקב הגירוש ההמוני של פולנים משטחי פולין המערבית (שטחים שסופחו לגרמניה) אל שטחי הגנרלגוברנמן. המשבר גרם לצפיפות גדולה באזורים אלה, והוא הוחמר בגלל קציר דל, מחסור במזון ומחלות. חשיבות מיוחדת הייתה לקצב האטי של התקדמות המערכה נגד הכוחות הסובייטיים. הדבר הקטין את יכולתם של הגרמנים להשתמש במשאבים של הסובייטים לצורכיהם שלהם במשך המלחמה. העיכוב בהתקדמות הצבאית גרם למחסור בחומרי גלם, כמו גם בתוצרת חקלאית. נוסף על כך לא התאפשר לשלוח את כל היהודים לשטחי ברית-המועצות.

ריינהרד היידריך היה הזרוע המבצעת של היטלר בתכנון ובהוצאה לפועל של המדיניות האנטי-יהודית של הרייך השלישי. הפלישה לברית-המועצות ביוני 1941 הביאה אתה לשטחים אלה את האיינזאגרופן, מכונת הרצח האכזרית בפיקודו של היידריך. מאז ואילך ההרג המוחלט של יהודים הפך נורמטיבי. השם 'מבצע ריינהרד' נקבע לאחר רציחתו של ריינהרד היידריך ב-24 במאי 1942.

היוזמה והתכנון הראשוני של מבצע ריינהרד החלו באוקטובר 1941. ההחלטה הייתה לבנות שלושה מחנות מוות: בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה. אודילו גלובוצ'ניק מונה על ידי הימלר למפקד האס אס והמשטרה במחוז לובלין, ועליו הוטל לעמוד בראש המבצע. התכנית כללה ארבעה יעדים עיקריים:

* גנרלגוברנמן - שטחי פולין הכבושים, שלא סופחו לגרמניה

נלקחו למחנה II. הם אולצו לגרור את הגופות מתאי הגז ולשאת אותן אל התעלות הפתוחות. אסירים אחדים הועסקו באיסוף בגדי הקורבנות וחפציהם ובנשיאתם אל נקודת המיון. אחרים היו צריכים לסלק מהרכבת את אלה שמתו במהלך הנסיעה ולקחת אל התעלות שבמחנה II את אלה אשר לא היו מסוגלים ללכת. בחורים יהודים אלה אורגנו בקבוצות עבודה, ואחד מהם שימש כקאפו של כל קבוצה. הם עשו את עבודתם במשך כמה ימים או שבועות. מדי יום נרצחו כמה מהם, ואסירים חדשים שזה עתה הגיעו תפסו את מקומם.

קרל אלפרד שלוך, איש אס אס אשר נטל חלק ב"אותנסייה" והיה במחנה בלז'ץ למן ההתחלה, מוסיף פרטים על שקרה אחר כך:

לאחר הפריקה אלה מהיהודים שהיו מסוגלים ללכת, עשו את דרכם אל מקום האיסוף. במהלך הפריקה נאמר ליהודים כי הם באו ליישוב מחדש, אבל תחילה עליהם להתרחץ ולעבור חיטוי. את ההודעה הזאת מסר וירת. מיד אחר כך הובלו היהודים אל צריפי ההתפשטות. בצריף אחד היה על הגברים להתפשט, ובאחר - הנשים והילדים. אחרי שהתפשטו, כשהם מבודדים מהנשים והילדים, הובלו הגברים במסלול. קשה לי לזכור בוודאות מי פיקח על צריפי ההתפשטות... כיוון שמעולם לא מילאתי כל תפקיד שם, אינני מסוגל לספק פרטים מדויקים על תהליך ההתפשטות. אני רק זוכר שבצריף ההתפשטות צריך היה להשאיר כמה פריטי לבוש במקום אחד, אחרים במקום אחר, ובמקום שלישי היה צריך למסור דברי ערד...

בשלהי דצמבר 1941 מונה כריסטיאן וירת למפקד מחנה בלז'ץ. את תכניותיו הייחודיות לדרכי הרג פיתח וירת על סמך ניסיונו הקודם ב"תכנית T4 - אותנסייה". בעת פיתוח שיטות ההשמדה שלו בבלז'ץ הוא היה מעוניין לא רק ביעילות התהליך, אלא גם בשמירה על חשאייות וביטחון. וירת סבר שעשיית שימוש בחומרים הזמינים באזור המחנה תפחית את החשדות בדבר הפעילויות המתרחשות במחנה. בשל כך הוא החליט להזין את תאי הגז הקבועים במחנה בבנזין ובדיזל, חומרי דלק הזמינים באזור, לצורך ייצור גז הדרוש עבור מנוע בערה פנימית של כלי רכב.

אחרי מותם של פועלי הבניין היהודים בפברואר 1942 עזב וירת את המחנה. הוא חזר אליו במרץ 1942 יחד עם צוות, אשר רובו ככולו השתתף בביצוע "תכנית T4 - אותנסייה".

בפרק זמן של פחות מחמישה חודשים (בין אוקטובר 1941 למרץ 1942) הוקם מחנה המוות בלז'ץ, והרכבות הראשונות מלובלין הגיעו אליו. ביספרייה היהודית הווירטואלית, מופיע התיאור הבא:

כאשר הגיעה הרכבת לתחנת בלז'ץ, הופרדו 40-60 קרונות המשא לכמה משלוחים נפרדים, כיוון שיכולת הקליטה של המחנה הגיעה ל-20 קרונות לכל היותר. רק לאחר שקבוצת קרונות אחת נפרקה ונשלחה ריקה בחזרה, קבוצת קרונות אחרת הוכנסה לתוך המחנה. הכניסה למחנה נאסרה על אנשי המשמר שליוו את הרכבת, כמו גם על עובדי הרכבת הפולנים והגרמנים. הרכבת הובאה למחנה על ידי צוות של עובדי רכבת מהימנים שנבחרו במיוחד לשם כך.

המחנה נראה "שלוו". הקורבנות לא ראו קברים, תעלות או תאי גז. ניסו לגרום להם להאמין שהם הגיעו למחנה מעבר. אמונה זו התחזקה בעקבות הודעתו של איש אס אס כי עליהם להתפשט וללכת למקלחות לצורך רחצה וחיטוי. כמו כן נאמר להם כי אחרי הרחצה הם יקבלו בגדים נקיים וישלחו למחנה עבודה.

הפרדה בין גברים לנשים, התפשטות ואפילו גזית שערן של הנשים רק חיזקו את הרושם שהם בדרך למקלחות. ראשונים הובלו הגברים אל תוך תאי הגז, עוד בטרם ניחשו מה קורה; אחר כך הגיע תור הנשים והילדים.

תאי הגז דמו למקלחות. במהלך פריקת המשלוח הייתה נבחרת קבוצה של כמה תריסרי, לפעמים אפילו מאה, בחורים יהודים חזקים. רובם

בלז'ץ - מחיקת העקבות - מבצע 1005

במרץ 1942 הבינו הגרמנים את הצורך בהעלמת כל העקבות לרצח ההמונים שביצעו. אפשר להסביר זאת באמצעות כמה סיבות: הגרמנים היו מודעים לכך שמשפטי הפעולה שלהם יודעים על רציחות ההמונים; המכשולים בהתקדמות הצבאית ערערו את ביטחונם כי ינצחו במלחמה, ולכן ניסו להסתיר את אופיו הרצחני של משטרם; הבורות שבתוכם נקברו קורבנות הרצח ההמוני גרמו לבעיות תברואה; העלמת ראיות נעשתה מתוך שאיפה להגן על מְבַצְעֵי הפשע.

יחזקא ארד מאיר היבט זה של ההשמדה - פעילותה של היחידה המיוחדת "זונְדֶרְקומנדו 1005":

במרץ 1942 נפגש היידריך בוורשה עם אס. אס. שטנדרטנפיהרר פאול בלוֹבֶל, לשעבר מפקד איינזצקומנדו 4a, שביצעה את מעשי ההרג בקייב ובמקומות אחרים באוקראינה. היידריך שוחח עם בלוֹבֶל על מינויו למפקד מבצע מחיקת עקבות הרצח ההמוני ועל דרכי ביצועה של המשימה. בשל מותו של היידריך התעכב מינויו של בלוֹבֶל לתפקיד בשלושה חודשים בערך, אך ביוני 1942 הטיל עליו אס. אס. גרופנפיהרר היינריך מילר, ראש הגסטאפו, באופן רשמי את התפקיד, למחות כליל כל זכר לרציחות ההמוניות, שביצעו האינזצגרוֹפֶן במזרח. משימה זו הייתה "סודית ביותר", ועל בלוֹבֶל נאסר לנהל תכתובת בענין זה. למבצע ניתן שם הצופן Sonderaktion 1005. על בלוֹבֶל הוטל למצוא את השיטה והאמצעים הטכניים הנאותים להעלמת גוויות הנרצחים, לתאם את המבצע כולו, לפקח עליו ולהוציא הוראות לביצועו.

פתיחת קברי ההמונים בבלז'ץ ושריפת הגוויות החלה באמצע דצמבר 1942. באותו זמן היו בערך 600,000 גוויות מוטלות בחפירות המחנה.

שארפיהרר היינריך גֶלֵי שירת בבלז'ץ באותה העת. וכך הוא העיד:

מראשית אוגוסט 1942 ועד לסגירת המחנה בספטמבר 1943 הייתי בבלז'ץ... לפי זיכרוני, ההמתה בגז נפסקה בסוף 1942, כשכבר ירד שלג. אז החלה חשיפת הגופות ושריפתן. פעולה זו נמשכה מנובמבר 1942 עד מרץ 1943. שריפת הגופות התבצעה ביום ובלילה, ללא הפסק. לאחר פירוק המבנים במחנה ועזיבת הגרמנים

המיקום שלי במסלול היה באזור הקרוב ביותר לצריף ההתפשטות. וירת הציב אותי שם, כי חשב שיש לי השפעה מרגיעה על היהודים. אחרי שהיהודים עזבו את צריף ההתפשטות, היה עלי לכוון אותם אל תא הגזים. אני מאמין שהקלתי שם את הדרך על היהודים, כיוון שהיה עליהם להיות משוכנעים על ידי דברי ותנועותי שהם באמת הולכים להתרחץ.

אחרי שהיהודים נכנסו אל תאי הגז, הדלתות ננעלו היטב על ידי הָאֶקְנֶהוֹלְט עצמו או על ידי האוקראינים שהוקצו לו. מיד לאחר מכן הָאֶקְנֶהוֹלְט הפעיל את המנוע שמילא את החדר בגז. אחרי 5-7 דקות - ואני רק מעריך פרק זמן זה - מישוהו הביט דרך חור הצצה לתוך תא הגזים כדי לוודא כי כולם מתו. רק אז נפתחו השערים החיצוניים, ותאי הגז אווררו.

הגופות נגררו החוצה מתוך התאים ונבדקו מיד על ידי רופא שיניים. רופא השיניים שלף טבעות ועקר שיני זהב, אם היו כאלה. הוא השליך את חפצי הערך לתוך קופסת קרטון שעמדה שם. לאחר ההליך הזה הושלכו הגופות לתוך הקברים הגדולים שהיו שם.

שר התעמולה של הרייך, יוזף גבלס, ניהל יומן במהלך שנות המלחמה. ב-27 במרץ 1942, עשרה ימים בלבד לאחר תחילת מבצע ריינהרד, כתב גבלס ביומנו: ההתחלה היא בלובלין, היהודים בגנרלגוברנמן מפונים עכשיו מזרחה. ההליכים הם ברבריים ואין לתארם כאן בפרוטרוט. לא הרבה יישאר מהיהודים...

גירוש יהודי לובלין לבלז'ץ הסתיים ב-14 באפריל 1942, ארבעה חדשים לאחר תחילתו. בכך לא בא הקץ על ההרג בבלז'ץ. ההערכה היא כי בבלז'ץ נרצחו כ-600,000 יהודים ועוד כמה אלפי צוענים.

מבצעי ההשמדה נמשכו תשעה חודשים. הם החלו ב-17 במרץ 1942 והסתיימו באמצע נובמבר 1942.

שכוח אדם יהודי מועסק בה חייבת להסתיי עד לתאריך זה, ואם הדבר בלתי-אפשרי יש להעביר את העבודה לאחד ממחנות הריכוז.

צעדים אלה נדרשים מתוך ראיית הנחיצות שבהפרדה אתנית של גזעים ועמים עבור הסדר החדש באירופה, כמו גם מן האינטרסים של שמירה על ביטחון וטוהר הרייך הגרמני ותחום האינטרסים שלו. כל הפרה של תקנה זו משמעותה סכנה לשקט ולסדר בכל תחומי הרייך הגרמני ותחום האינטרסים שלו, יצירת מוקד לתנועת ההתנגדות ומקור למגפה מוסרית ופיזית...

אף שגזרת מוות על היהודים הייתה היעד הראשוני של הצו הזה, יש חשיבות גדולה גם ליעד המשני. כוונתו של הימלר הייתה להאיץ את תהליך השמדת היהודים בגנרלגוברנמן באמצעות הפסקת ניצולם כעובדי כפייה. פקודה זו עוררה תלונות מצד הצבא. הצבא טען כי מתוך מיליון העובדים שהועסקו אז במפעלי בגנרלגוברנמן, כ-300,000 היו יהודים; כשליש מהעובדים היהודים האלה, כלומר כמאה אלף, היו אנשי מקצוע מיומנים ומומחים בתחומם.

הימלר רצה להימנע מהתנגדות רצינית למטרות ההשמדה הכוללות שלו, ובייחוד רצה להדוף כל ערעור או הפרעה מצד הצבא - גוף אשר עד לאותו הזמן נהנה מהיתרונות שבניצול עובדי הכפייה היהודים. לפיכך לאחר כמה חודשים הציע הימלר פשרה. ב-9 באוקטובר 1942 נמסרה הצעה זו לגנרל קורט פון גֵינאנת, המפקד הצבאי בשטחי הגנרלגוברנמן. הסכם הפשרה התיר את המשך השימוש בעבודת כפייה של יהודים, אך רק אם עבודה זו תיעשה בתוך מחנות שבשליטת האס אס (במקום במפעלים

תעשייתיים בבעלות פרטית) ותשמש למאמצים צבאיים מוגדרים. רק יהודים מעטים הורשו להמשיך בעבודת הכפייה, אלה שעבודתם דרושה למאמץ המלחמתי. בהסכם הפשרה נקבע כי יהודים אלה יהיו במחנות עבודה מיוחדים בוורשה, בקרקוב, בצ'ינסטוחובה, בראדום ובלובלין.

ב-10 בנובמבר 1942 הגדיר פרידריך קרוגר, המפקד העליון של האס אס והמשטרה בגנרלגוברנמן, את המקומות

והאוקראינים את המקום, הגיעו אנשים מהכפרים ומהעיירות בסביבה והחלו לחפור בשטח המחנה בחפזם אחר זהב וחפצי ערך.

אדוארד לוצ'ינסקי, פולני שגר בכפר בלז'ץ, העיד:

אחרי ניקוי ויישור השטח של מחנה ההשמדה, שתלו בו הגרמנים שתילי אורן צעירים ועזבו את המקום. בו ברגע פשטה האוכלוסייה המקומית על המחנה, ביתרה ושיסעה את הקרקע בבהלה לזהב ולחפצי ערך. עד מהרה כוסתה אדמת המחנה בעצמות אדם, בשיער, באפר גופות שרופות, בשיניים תותבות ובעצמים אחרים.

החיפושים והחפירות סיכנו את כוונת הגרמנים למחות את עקבות פשעיהם ולהסתיר את עצם קיומו של מחנה השמדה בבלז'ץ. גרמנים ואוקראינים מסוביבור וטרבלינקה נשלחו בחזרה לבלז'ץ כדי למנוע את המשך החפירות ולהשיב למקום את "המראה השל"י". על מנת למנוע חיפושים וחפירות בעתיד החליטו ראשי מבצע ריינהרד להציב במקום עמדת שמירה קבועה. הוקמה חווה עבור שומר אוקראיני ומשפחתו.

במרץ 1943 הושלמה שריפת גופותיהם של הקורבנות בבלז'ץ. היהודים שנאלצו לבצע את המלאכה הזאת נשלחו לסוביבור ונרצחו שם.

יולי - נובמבר 1942

ב-19 ביולי 1942 ביקר הימלר במפקדת מבצע ריינהרד בלובלין. בביקור זה הוא פקד כי על גירוש היהודים למחנות ההשמדה להסתיים עד ל-31 בדצמבר 1942. דומה כי קביעת תאריך היעד הזה הגבירה את ההרג בבלז'ץ במהלך קיץ 1942.

בנוסח הפקודה מופיעים המונח השקרי "יישוב מחדש" (כלומר רצח), כמו גם הדימויים והתיאורים האנטישמיים אשר היו מקובלים כל כך בתקופה הנאצית:

פקודת "יישוב מחדש" - 19 ביולי 1942

בזאת אני מצווה כי היישוב מחדש של כל האוכלוסייה היהודית בגנרלגוברנמן יבוצע ויושלם עד ל-31 בדצמבר 1942.

החל מה-31 בדצמבר 1942 אסור לשום אדם ממוצא יהודי להימצא בגנרלגוברנמן, למעט במחנות הריכוז במחוזות ורשה, קרקוב, צ'ינסטוחובה, ראדום ולובלין. כל עבודה אחרת

אשר היהודים המועסקים בהם ומשפחותיהם היו רשאים להישאר בהם במחנות ובגטאות. להלן נוסח הסכם הפשרה:

הוריתי כי כל אלה המכונים 'עובדים בשירות הצבאי' ואשר מועסקים בפועל אך ורק בחייטות, בפרוונות ובסנדלרות, ירוכזו במחנות ריכוז הנמצאים במקומותיהם, כלומר בוורשה ובלובלין, תחת פיקודם של אוברגרופניהרר [פרידריך] קרוגר ואוברגרופניהרר [אוסוולד] פוהל. הוורמאכט ישלח את הזמנותיו אלינו, ואנו ערבים למשלוח רציף של פריטי הלבוש הנדרשים. הוצאתי הוראות כי צעדים חסרי רחמים יינקטו נגד אלה שיכשילו מהלך זה. לכאורה הם יעמידו פנים שהם פועלים למען המאמץ המלחמתי, אך למעשה רק יחפשו דרך לחזק את היהודים ולקדם את עסקיהם הם.

יש לצמצם בהדרגה את מספר היהודים בתעשיות הצבאיות, כלומר בסדנאות החימוש, הרכב וכן הלאה.

מטרתנו היא להחליף את כוח העבודה היהודי הזה בפולנים ולקיים את רוב העבודות שמבצעים כיום היהודים במספר קטן של מחנות ריכוז גדולים - רצוי בחלק המזרחי של הגנרלגוברנמן. גם שם הדברים ייעשו בהתאם לרצונו של הפיהרר כי על כל היהודים להיעלם באחד הימים.

בעקבות החלטות אלו המשיכו הנאצים בלובלין בהגשת מטרתיהם הרצחניות.

ב-2 בספטמבר 1942 נערכה סלקציה במיידן טטרסקי. כ-2,000 יהודים נשלחו למיידנק.

אוגוסט - ספטמבר 1942 - יער קרנפיץ

באתר האינטרנט "מחנות מבצע ריינהרד" מופיע הרקע להוצאות להורג ביער קרנפיץ:

מגפת טיפוס פרצה במיידנק במהלך אוגוסט וספטמבר 1942. רופאי האס אס במחנה הפרידו משאר האסירים את אלה שהיו חולים או לא מסוגלים לעבוד. כיוון שבאותה העת לא היו עדיין תאי גז במיידנק, האסירים שנבחרו הועמסו על משאיות. הם נשלחו ליער קרנפיץ, ושם ירו בהם אנשי אס אס.

ב-24 בספטמבר 1942 נשלחו כ-1,000 יהודים מיידן טטרסקי לגטו פיאסקי הסמוך ללובלין.

ב-24 באוקטובר 1942 נשלחו יהודים מיידן טטרסקי למיידנק. בסלקציה זו נכללו נושאי תפקידים הממונים על ארגון העבודה בגטו ועובדים בבית החרושת של ויקטור קרמין***, שתי קבוצות אשר עד אז "קיבלו פטור" ממשלוחים ומסלקציות.

חיסול גטו מיידן טטרסקי - 9 בנובמבר 1942

פקודתו של הימלר ביולי 1942 כי יש לסלק מהגנרלגוברנמן את כל היהודים עד ל-31 בדצמבר 1942 גזרה מיתה על היהודים שנשארו במיידן טטרסקי.

ב-9 בנובמבר 1942 נשלחה מיידן טטרסקי למיידנק הקבוצה האחרונה אשר מנתה 2,000 עד 3,000 יהודים. הייתה זו הפעם הראשונה שמשפחות שלמות נשלחו למיידנק.

כ-180 אנשים נורו ברחובות הגטו הקטן. רובם היו ילדים ואנשים שניסו להסתתר במרתפים.

קומץ יהודים נותר במיידן טטרסקי אחרי ה-9 בנובמבר 1942. לאחר ימים אחדים הם הועברו למחנות עבודה בלובלין - מחנה השבויים ברחוב ליפובה, פלוגפלאץ וספורטפלאץ - ועבדו שם עבור האס אס.

נשארו בחיים גם יהודים מעטים אשר עבדו עבור הגסטפו. אלה נשלחו לכלא הגסטפו שבמצודה (זאמק). הם עבדו כ"הוף-יודן" (יהודי חצר), אומנים מומחים שעבדו באופן פרטי עבור קציני הגסטפו ומשפחותיהם.

יעקב פרנק סיפר על אודות אשתו דורה ובנו הקטן ניומק שהסתתרו במרתף:

מיידן טטרסקי בערה. פרנק הצליח לקבוע עם איש גסטפו שיוציא אותם. כשהגיעו לביתו של האיש, התברר כי בעל הבית עזב את לובלין באותו היום ולא סיפר למחליפו בדירה על אודות הילד קטן שיהיה שם. הדייר החדש רצה לשלוח את ניומק למיידנק. דורה בחרה להישאר יחד עם בנה והלכה אתו למיידנק.

פרנק השיג (מרומן פישר) מדים של שבוי מלחמה פולני. הוא הצטרף לקבוצת שבויי מלחמה שמדי יום הלכה ברגל מהמחנה ברחוב ליפובה כדי לעבוד במיידנק, ובדרך זו הצליח לראות את דורה. הוא הצליח לזרוק אליה חבילה, אבל נורה בזרועו על ידי שומר אוקראיני. הלה הפסיק לירות כששמע איש אס אס צועק אליו כי זהו החייט המומחה מליפובה. פרנק חזר לליפובה.

*** כתבה על ויקטור קרמין תמצא בעמ' 34

1943 - אחרוני השרידים

עבודת הכפייה הייתה נחוצה מאוד לגרמניה ברוב תקופת המלחמה. מטרות מנוגדות - השמדת היהודים לעומת ניצולם ככוח עבודה - גרמו למחלוקת בין ממלכתו של הימלר (האס אס, הגסטפו והמשטרה) לבין הסקטור התעשייתי הפרטי-אזרחי והצבא. בראשית 1941 תמך הימלר במדיניות של "השמדה דרך עבודה", מדיניות שהובילה למטרה הסופית - מוות. כפי שניסח זאת ההיסטוריון כריסטופר בראונינג:

החזון הרשמי של האס אס בנושא השימוש בעבודת יהודים היה ברור לגמרי: יהודים כשירים לעבודה יהיו חייבים לעבוד ביעילות עד שימותו מאפיסת כוחות.

במשך המלחמה היו פרקי זמן ונסיבות שהתועלת אשר הביאו היהודים שמרה אותם בחיים, אך היה זה תמיד באורח זמני בלבד - ובפרט אחרי מתקפת הנגד הסובייטית שהחלה ב-5 בדצמבר 1941 (כמו גם ההתקפה על פרל הרבור). כיוון שפולנים נלקחו אל הרייך כעובדי כפייה (ונוספו להרבה שבויי מלחמה סובייטים אשר היו שם זה מכבר), כוח עבודה יהודי הפך מבוקש יותר ויותר בגנרלגוברנמן. כריסטופר בראונינג מביא דוגמה לכך:

ב-9 במרץ 1942 התבצעה פעולת החילופין המתוכננת הראשונה. הדבר קרה במסגרת הגירוש של יהודים ממילצה למחוז לובלין. אלה מהיהודים אשר היו כשירים לעבודה נשלחו למפעל סמוך לייצור מטוסים. הצבא ראה זאת כהצלחה גדולה, ובראשית מאי 1942 הועסקו

במסגרת הגוף האחראי על 'עובדים בשירות הצבא' 100,000 עובדים יהודים מיומנים. הודות לכך התאפשר לשחרר עובדים פולנים ואוקראינים, ואלה נשלחו לעבוד ברייך.

ההערכה היא כי במרץ 1943 נותרו כ-300,000 יהודים בתחומי הגנרלגוברנמן. בלובלין טען גלובוצ'ניק כי 45,000 יהודים עובדים במסגרת בתי חרושת ובתי מלאכה הנמצאים בתחומי אחריותו. חשוב לציין שרוב היהודים האלה לא היו יהודי לובלין המקוריים. רבים מהם היו מוורשה. בקיץ 1943 הוגדרה לובלין על ידי הימלר וגלובוצ'ניק כמקום ששרידי היהודים יועסקו בו כעובדי כפייה במחנות עבודה שבשליטת האס אס. בביקורו בלובלין במרץ 1943 החליט הימלר לסגור את מחנות המוות של מבצע ריינהרד.

הימלר גילה קוצר רוח לנוכח חוסר ההתקדמות בסגירת הגטאות. הוא סבר כי מעסיקים גרמנים מנצלים יותר ויותר את עבודת הכפייה היהודית לתועלתם הפרטית במקום למילוי צורכי הצבא. המרידות והבריחות בוורשה, בסוביבור ובטרבלינקה העלו יותר ויותר על הפרק גם את סוגיית השמירה על החשאיות. כריסטופר בראונינג מציין כמה דוגמאות המשקפות זאת:

בינואר 1943, בעת ביקור בוורשה, זעם הימלר משנוכח לדעת כי לא הייתה כל התקדמות בהעברת עובדים יהודים מהגטו [בוורשה] אל מחנות האס אס. הימלר פקד כי תחת פיקוחו של גלובוצ'ניק יועברו היהודים העובדים למחנות האס אס שבמחוז לובלין, ולאחר מכן ייהרס הגטו כליל.

הפולנים ב-16 באוגוסט 1947:

בסוף אוקטובר 1943 החלה חפירת בורות במיידנק, מאחורי מחנות 5 ו-6, כ-50 מטרים מאחורי הקרמטוריום החדש. 300 אסירים הוקצו לביצוע עבודה זו. הם חפרו ללא הפסקה במשך שלושה ימים ושלושה לילות, שתי משמרות אשר כל אחת מנתה 150 איש. במשך שלושת הימים האלה נחפרו שלושה בורות. למעלה משני מטרים היה עומק הבורות, כמאה מטרים היה אורכם וצורתם צורת זיגזג. [הערה: על מנת להסוות את מטרת החפירה נאמר לעובדים כי התעלות נועדו לשמש נגד טנקים.]

במהלך הימים האלה הובאו למיידנק כוחות מיוחדים ממחנה הריכוז אושוויץ, כמו גם יחידות אס אס ומשטרה מקרקוב, ורשה, ראדום, לבוב ולובלין. בסך הכול הגיעו למחנה כמאה אנשי אס אס מן הערים שהזכרתי, ואלה הרכיבו את היחידה המיוחדת. ביום הרביעי - ייתכן שהיה זה ה-3 בנובמבר - נשמעה תרועת השכמה בשעה חמש לפנות בוקר.

הלכתי אל מקומי במחנה. כל המחנה היה מוקף בכוחות משטרה. להערכתי, היו שם כ-500 שוטרים. הם עמדו על המשמר ונשקם היה מוכן לפעולה. כוחות המשטרה היו חמושים במקלעים, בתתי-מקלעים ובכלי נשק אוטומטיים אחרים.

במיידנק החל מסדר הבוקר השכם בבוקר. הוא היה קצר. האסירים היהודים שהיו מפוזרים בקרב קבוצות של אסירים אחרים, הצטוו לצאת מן השורות ולעמוד בטור נפרד. וכך כתב יצחק ארד:

הם הובאו למחנה המשנה 5, שבקרבת אתר ההוצאה להורג, ומשם נלקחו בקבוצות של 100 איש לצריף ואולצו להתפשט. כדי ליצור מקום מעבר אל החפירות, נחתכו גדרות מחנה 5, ודרכו נלקחו היהודים העירומים - גברים לחוד ונשים לחוד - אל אתר ההריגה. ציוו עליהם להיכנס לחפירות ולשכב, ואנשי אס. אס., שניצבו על שפת הבור, ירו בהם למוות. לאחר שנורו הקבוצות הראשונות, התמלאו הבורות עד שפתם, ואת הבאים בתור אילצו לשכב על גופות אנשי הקבוצות שנרצחו לפנייהם.

גם באתר האינטרנט "מחנות מבצע ריינהרד" מתואר אותו היום במיידנק:

מתוך תחושה של זעם ועלבון ציווה הימלר לשלוח לחזית את בעלי המפעלים הנוכלים, אלה שהגיעו לפולין ללא שום רכוש והתעשרו בהודות ל"עבודת יהודים זולה".

ב-10 במאי 1943 דן הימלר בצורך להגביר את האכיפה המשטרית בגנרלגוברנמן, ובעיקר את מספרן של יחידות האס אס בו. "אני לא אאט את פינוי שארית 300,000 היהודים מהגנרלגוברנמן, אלא אמשך בביצועו בדחיפות הרבה ביותר", אמר.

לאחר ישיבה שנערכה ב-19 ביוני 1943 הצהיר הימלר: "אשר לעמדותי בשאלה היהודית הרי שהפיהרר אמר כי פינוי היהודים צריך להתבצע ביסודיות ולהיראות, וזאת למרות אי-השקט שעלול להתעורר בשל כך בשלושת או ארבעת החודשים הקרובים."

בין חודש מרץ לסתיו של 1943 הואצה תנופת ההשמדה בגנרלגוברנמן. המעטה הדק של "נימוקי ביטחון", מסווה שהגן על שרידי היהודים העובדים, נקרע לגזרים. בסוף אוקטובר 1943 חוסלו רבים ממחנות העבודה שנתרו, לרבות המחנות בקרקוב ובגליציה. הקרקע הוכשרה והייתה מוכנה למתקפה האחרונה על היהודים בלובלין.

ארנטפסט - 3 בנובמבר 1943

בסוף אוקטובר 1943 החליט הימלר לחסל את מחנות העבודה האחרונים בלובלין. באותה העת נותרו במחוז לובלין 45,000 - 42,000 עובדי כפייה יהודים. השם שניתן למבצע היה "ארנטפסט", כלומר חג הקציר. ארנטפסט נחשב למבצע ההרג הנאצי הגדול ביותר נגד יהודים.

בשנת 1943 היו כמה מרידות ופעולות התנגדות: בסוביבור (אוקטובר), בטרבלינקה (יולי), בוורשה (אפריל) ובביאליסטוק (אוגוסט). כשהחליטו להשלים את השמדת היהודים במחנות העבודה בלובלין, לקחו הנאצים בחשבון כי ייתכן התנגדות דומה. הם הבינו כי הצלחת הפעולה מצריכה את מרב החשאיות וההפתעה, כמו גם שימוש רב בכוח. הוחלט כי היהודים במחנות יחוסלו במבצע כוחני אחד.

מיידנק

באותו הזמן היו במיידנק 8,000 אסירים יהודים. וכך העיד אוברשארפיהרר אריך מוספלד בפני השלטונות

משמר של שוטרות אשר רכבו על אופניים ליווה את 5,000 או 6,000 האסירות אשר צעדו למיידנק.

• ליפובה

אף שבשלב מוקדם יותר של המלחמה היו במחנה ליפובה מגוון של סדנאות ובתי מלאכה, בסתיו 1943 הוא שימש בעיקר לכליאת כ-2,500 שבויי מלחמה יהודים. כמו במחנות האחרים בלובלין ב-3 בנובמבר 1943 הוקף מחנה ליפובה על ידי אנשי אס אס, והשבויים הוצעדו למיידנק.

בתוך כל האימה והבלבול הייתה גם התנגדות. כאשר הנשים האסירות שהוחזקו בצריף מספר 5 במיידנק הבחינו בשבויי המלחמה המגיעים למיידנק, הן התחילו לצעוק. בו בזמן החלו שבויי המלחמה היהודים להיאבק בשומריהם. שלושה אנשי אס אס נפצעו או נהרגו. השבויים היהודים שהתקוממו נורו בדרך לבורות ההריגה.

• ספורטפלאץ

אחרי 1942 הפך הספורטפלאץ למחסן ולמרכז הפצה של תרופות, ציוד לניתוחים, גפיים תותבות ומוצרי קוסמטיקה שנלקחו מקורבנות מבצע ריינהרד. חלק מהחומרים הועברו לבית החולים הגרמני בלובלין, חלק נשלחו לרייך.

המידע על אודות מספרי היהודים שנלקחו מהספורטפלאץ הוא מועט ביותר.

לאחר השלמת תהליך ההוצאה להורג במיידנק נבחרו כמה גברים ונשים והועברו לצריף מספר 4. הנשים נשלחו למיין את חפצי קורבנות הארנטפסט. משימה זו הושלמה במרץ 1944, ולאחריה הן נשלחו

כאשר טורים של אלפי אנשים צעדו אל מותם, קולות רמים של מוזיקה נשמעו מתוך רמקולים שהוצבו על שתי מכוניות. מארשים וואלסים מאת יוהאן שטראוס הושמעו בקול רם כדי להחריש את רעש היריות ואת צעקות הנרצחים. יום זה במיידנק נודע אחר כך כ"יום רביעי השחור" ותואר על ידי אסירים לא יהודים שהיו במחנה באותה העת. למרות המוזיקה שנוגנה, שמעו אסירים פולנים את היריות ואת הצעקות. גם אנשים שגרו בפרבריה המזרחיים של לובלין, מרחק של 3-4 קילומטרים מהמחנה, שמעו את המוזיקה, את היריות ואת הצעקות.

בעת שהתבצע הירי במיידנק, הובלו אלפי יהודים נוספים ממחנות העבודה שלהם בלובלין אל מיידנק.

מחנות ליפובה, פלוגפלאץ, ספורטפלאץ

ב-3 בנובמבר 1943 הובאו למיידנק אסירי מחנות העבודה בלובלין. שלושת מחנות העבודה העיקריים היו ליפובה, פלוגפלאץ וספורטפלאץ. יהודים אחרים אשר עבדו בבתי מלאכה קטנים יותר בכל רחבי העיר, נאספו והובאו למיידנק גם הם.

• פלוגפלאץ

במחנה אשר שכן בשדה התעופה הישן של לובלין עסקו בעיקר במיין של בגדים ודברי ערך שנלקחו מהקורבנות של מבצע ריינהרד.

מוקדם בבוקר כותר מחנה פלוגפלאץ על ידי כוחות אס אס ומשטרה. שוטרים נוספים, חמישה מטרים בין אחד לשני, עמדו בשני צדי הרחובות שהובילו מהדרך הראשית אל הכניסה למיידנק.

לאושוויץ-בירקנאו.

הגברים הוקצו לזונדרקומנדו ונדרשו לשרוף את גופות הקורבנות. לאחר שהשלימו את משימתם במיידנק, הם נשלחו לאתרים אחרים אשר בוצע בהם רצח המונים. גם שם היה עליהם להוציא את הגופות מהקברים ולשרוף אותן.

ב-3 בנובמבר 1943 נרצחו במיידנק בין 16,000 ל-18,000 יהודים.

מחנה טרווניקי

ב-1942 הועבר מפעל למברשות מגטו מיינדזיץ פודלסקי (מזריץ') לטרווניקי יחד עם עובדי הכפייה שעבדו בו. ב-1943 הועבר מוורשה לטרווניקי גם בית החרושת 'פריץ שולץ' על 10,000 עובדיו. בית החרושת שהועבר כלל בתי מלאכה לחייטים, פרוונים ומברשתנים. ב-1943 גברה החשיבות של ייצור מדים במחנה, כמו גם של עבודות עפר וכריית כבול מחוץ למחנה.

למחנה טרווניקי היה תפקיד חשוב נוסף. הוא שימש לאימון שבויי מלחמה אוקראינים מהצבא הסובייטי לשעבר, כמו גם להכשרת אוקראינים מקומיים ממערב אוקראינה, אשר התנדבו לשרת במבצע ריינהרד. כ-2,000 עד 3,000 שומרים אומנו במחנה. פלוגה אחת או שתיים (כ-200 עד 400 איש) של אוקראינים הייתה ממוקמת בקביעות בלובלין ומילאה משימות אבטחה. שאר האנשים שאומנו בטרווניקי עסקו בשמירה ובאבטחה של מוסדות שונים ומחנות עבודה ברחבי מחוז לובלין. נוסף על כך לכל אחד ממחנות מבצע ריינהרד הוקצה כוח עזר שמנה 90 עד 130 אוקראינים אשר הוכשרו טרווניקי.

ב-3 בנובמבר 1943 נלקחו 10,000 יהודים מהמחנה אל מחוצה לו, וליד הכפר הסמוך דורוהוציה נורו אל תוך בורות שנחפרו קודם.

קבוצת עבודה קטנה אשר מנתה כ-50 אסירים יהודים נשארה בטרווניקי עד להעברתה למיידנק במאי 1944.

מחנה פוניאטובה

ערב מבצע ארנטפסט היו במחנה העבודה פוניאטובה כ-15,000 יהודים, לרבות נשים וילדים.

שארפיהרר היינריך גליי העיד על אירועי אותו היום:

נקראתי אל הרינג [מפקד פוניאטובה]. בהיכנסי לחדרו של הרינג, היו אתו שני קציני משטרה... הקצינים הודיעו להרינג, שהמחנה מכותר מכל עבר[באנשי] יחידת משטרה... יחידת המשטרה נצטוותה לחסל את כל היהודים במחנה בלא

יוצא מן הכלל... לפי הערכתי, היו בכוח יחידת המשטרה 1,500-1,000 איש. בינתיים נצטוו כל היהודים להתרכז בכמה מקומות מוגדרים... מן החדר ראיתי, כיצד לוקחים את היהודים, עירומים כליל, מן האולם אל החפירה. החפירה, בצורת זיג זג, הייתה מרוחקת 300-500 מטרים מן האולם הראשי.

במחנה פוניאטובה פעל תא מחתרת יהודי, וברשות אנשיו אף היו כלי נשק אחדים. בשעות אחר הצהריים, עם התקרב פעולת ההרג לסיימה, התבצרה קבוצה של יהודים, מחברי המחתרת, באחד הצריפים. האנשים גילו התנגדות להילקח לחפירות, פתחו באש על אנשי האס. אס. והבעירו כמה מן הצריפים הסמוכים, שהכילו בגדים. אך הגרמנים הציתו את הצריף, ובו היהודים המתמרדים, וכולם נשרפו חיים. כדי לכבות את האש בצריפי הבגדים, הוזעקו למקום כבאים פולנים מן העיר אופולה-לובלסקי. אחדים מהם העידו, שלצריפים הבעורים הושלכו גם יהודים פצועים.

כ-150 יהודים הושארו לנקות את האיוור ולשרוף את גוויות ההרוגים. אליהם צורפו חמישים יהודים, שהצליחו להסתתר במהלך היריות. אך יומיים לאחר הטבח, לאחר שסירבו לשרוף את הגוויות, נורו 200 היהודים האלה למוות. לביצוע העבודה הובאו במקומם 120 יהודים ממחנות אחרים.

חנינה זמנית

במצודת לובלין (זאמק) הוחזקו כ-300 בעלי מקצוע יהודים מומחים, שעבדו עבור הקצינים הגרמנים הגבוהים. יהודים אלה נשארו במצודה עד ל-23 או ה-24 ביולי 1944 - שני הימים האחרונים לפני כניסת הסובייטים ללובלין - ואז נורו למוות. 13 אסירים שרדו.

יעקב פרנק סיפר כי באותו היום הוא הוצא מהמצודה יחד עם עוד 12 יהודים, הועלה על משאית והובא לראדום. הוא זכר היטב את מראה היהודים אשר נותרו במצודה, צפופים וכבולים יחדיו בחוטי תיל. כשהוסע משם, שמע קולות של ירי. יעקב פרנק שרד את המלחמה.

מחנות העבודה שפעלו עבור חיל האוויר הגרמני או שימוש לבניית שדות תעופה, לא נכללו במבצע ארנטפסט. למרות זאת בסופו של דבר, נרצחו גם עובדי הכפייה היהודים במחנות האלה.

ארנטפסט - החשבון

42,000 יהודים הוצאו להורג ביריות במחוז לובלין במשך שני הימים של מבצע ארנטפסט. מתוך 45,000 יהודים שחיו עדיין במרץ 1943, רק כ-2,000 עד 3,000 נשארו בחיים. מתוך 300,000 יהודים שחיו ברחבי הגנרלגוברנמן באביב של 1943, רק כ-25,000 נשארו בחיים לאחר תשעה חודשים.

במחנה בודזין שכן מפעל 'הינקל' לייצור חלקי מטוסים. 3,000 היהודים שעבדו במחנה זה לא הומתוב-3 בנובמבר 1943, אך במאי 1944 נשלחו מבודזין למיידנק 1,000 היהודים שנותרו בו אז. בקרשניק היה מחנה קטן שהכיל כ-300 יהודים. אסירי המחנה בקרשניק הועברו למיידנק במרץ 1944. פולאווי פונתה על ידי הנאצים ביולי 1944; גורלה של קבוצת העבודה היהודית הקטנה שם אינו ידוע. בשלוש עירות - דמבלין, ביאלה פודלאסקה ומלשוויציה - עובדי כפייה יהודים עבדו עבור חיל האוויר הגרמני והתגוררו שם בכמה מחנות. יהודים אלה ניצלו ונותרו בחיים עד לסוף המלחמה.

חתימה

מספרם הכולל של יהודים שנרצחו במבצע ריינהרד הוא כ-1,700,000. לא ידוע כמה פולנים, צוענים ושבויי מלחמה סובייטים נרצחו במבצע זה. מאמר זה סוקר את האירועים העיקריים אשר התרחשו במסגרת הכנתו וביצועו של מבצע זה, וניסיתי למסור בו דיווח מדויק ושלם ככל האפשר על אודות המבצע. היבטים רבים של המאורעות לא נכללו במאמר זה: החמדנות, הביזה, גורלם של הפושעים, מה ידע העולם, פעולות ההתנגדות וכן הלאה. ככל שניתן הבאתי דיווחים אישיים ועדויות של עדי ראייה כדי לנסות להבליח מבעד לערפל המספרים והמעשים הבלתי-נתפסים.

יש גבול למספר המילים שאפשר להשתמש בהן כדי להביע "השמדה". חזרה מתמדת על מילים אלו שוחקת את רגישותנו, והמספרים שלא יאמנו עלולים לטשטש עד מהרה את הכאב והזוועות של אותן השנים. עם זאת, שרשרת הסיפורים הללו מאפשרת לנו לתפוס משהו מתחושת הייאוש האינסופי של אותן השנים, השנים הלא-נגמרות שבהן האימה ושרירותיות הקיום היו המציאות. הבה נזכור אותן ביראת כבוד.

רשימת מקורות

רשימת המקורות למאמר זה נמצאת בעמ' 103

תרגמה מאנגלית: נטע ז'יטומירסקי אבידור

גירוש

(מתוך "דאס בוך פון לובלין")

יהודים ברחוב שוויינטו-דוסקא לפני גירוש (מתוך ארכיון "לוחמי הגיטאות")

Deportation

(מתוך "דאס בוך פון לובלין")

שיירת יהודי לובלין מגורשים

(מארכיון "יד ושם")

העלאת יהודים מלובלין לקרון משא של רכבת הרייך לשילוח למחנה ההשמדה בלז'ץ
Lublin 1942. Jews forced into boxcars for Belzec (Yad Vashem Archives)

אחרי הגירוש

ביזת הרכוש מבתי היהודים

After the deportation of the Jews -
Plunder of possessions taken from their houses

(Heart)

(מתוך
"דאס בוך פון לובלין")

הריסות גטו לובלין

Lublin Ghetto in ruins (Heart)

ויקטור קרמין - האם היה אוסקר שינדלר בלובלין?

לשרוד - תחילה בגטו לובלין, ומאוחר יותר במקום מסתור בוורשה.

עדותה נפתחת באביב של שנת 1942. באותו הזמן חיה אסתושה בגטו לובלין - בתנועה מתמדת, בלי לישון שני לילות ברציפות באותו המקום. לילה אחד קיבלה מאביה מכתב המורה לה לעזוב את הגטו מהר ככל האפשר ולהימלט אל מפעל העורות שבבעלות דודה ווקס אשר נמצא בפאתי לובלין (היה זה המפעל של סבי, חיים אליעזר ווקס). לרוע המזל, בהגיעה אל המפעל איש לא הכניס אותה פנימה, אבל בן-דודה (לא הצלחתי לזהות מי היה הבן-דוד הזה) לקח אותה אל ביתו של אחד מעובדי המפעל הפולנים כדי ללון אצלו במשך אותו הלילה. למחרת הגיע שליח מהדוד ווקס כדי לקחת אותה לוורשה, העיר שרוב בני משפחת ווקס שהו בה במשך חודשים אחדים. לעולם לא ראתה שוב את אביה. הוא גורש מגטו לובלין בו ביום - ככל הנראה לבלז'ץ.

היא נשארה בוורשה אצל משפחת ווקס, ובאורח פלא הצליחה אפילו לקבל משרת תופרת במפעל 'טובנס'. אך משהלכו ותכפו הסלקציות היומיות לגירוש בניצוחו של מנהל 'טובנס' עצמו, היא החליטה באומץ לחזור ללובלין - בעלה, משה טיקוצ'ינסקי, חי עדיין בלובלין.

לבדה עלתה על רכבת. כשהגיעה ללובלין, הצליחה לחמוק מתחת לגדר התיל ולהיכנס לגטו מיידן טטרסקי. גטו זה הוקם עבור 4,000 העובדים היהודים שנתרו אחרי חיסול גטו לובלין באפריל 1942. במשך שני לילות נשארה שם, אך מכיוון שלא היו לה תעודות מזהות, היא הבינה שלא תוכל להימלט מהאיום המתמיד עליה - נאצי ושמו פומב סייר מדי יום בגטו בלוויית כלבו כדי לצוד יהודים "לא חוקיים". בלית ברירה החליטה לברוח מהגטו אל בית החרושת של קרמין ברחוב פלוריאנסקה, שם בעלה עבד עדיין.

אסתושה עם אבי מוריס ווקס בקיץ 1934
Estusha and my father Maurice Waks in summer 1934

הפעם הראשונה שנתקלתי בשם ויקטור קרמין הייתה כשקראתי את עדותה של בת-דודתו של אבי, **אסתר הלבפשט-ארונסון**. החשבתי אותה תמיד לדודה שלי, ושמה בפינו היה אסתושה. מדי קיץ הייתה מגיעה מתל-אביב לפריז כדי להיות בימי החופשה במחיצתנו.

עדותה של אסתושה נמצאה בביתה אחרי מותה. איש מאתנו לא ידע שהיא רואיינה על ידי אנשי "יד ושם", וההתוודעות לקורות חייה במהלך המלחמה הכתה אותי בתדהמה. אף פעם היא לא סיפרה לאיש איך הצליחה

מה היה אותו בית החרושת שהיא הזכירה בעדותה? ומי היה אותו קרמין?

ויקטור קרמין היה אחד מאותם "תעשיינים נאמנים" (כמו טוֹפֶנס או שְיִנדלֶר) שבאו בעקבות התקדמותו של הצבא הגרמני והשתלטו על חברות יהודיות ונכסים יהודיים בגנרלגוברנמן. במפעלים הגזולים הם העסיקו אסירים יהודים בעבודת כפייה ובעבודת פרך. כיוון שהיהודים הוגדרו כ"רכוש" של האס אס, "התעשיינים הנאמנים" היו חייבים לשלם לאס אס עבור כל עובד יהודי שהגיע אליהם. שכרם היומי של העובדים היהודים במפעלים אלה היה קצת מרק וחתיכת לחם. מובן מאליו כי הרווח שהפיקו תעשיות אלו היה עצום. ההפקעות נעשו בידי סוכנות אשר הייתה כפופה לגנרלגוברנמן בראשותו של הנס פרנק.

לפני המלחמה היה ויקטור קרמין בעל חברה בברלין. אחרי המלחמה נזכר שמו ברשימה שהוכנה במשרד עורכי הדין "כהן ומילשטיין", אשר הגיש תביעות משפטיות נגד כמה חברות גרמניות בגין פעולות לא חוקיות ושימוש בעבודת כפייה ובעבודת פרך. שמו של קרמין מופיע גם במדריך למקומות מעצר ועבודות כפייה ב"בונדס-ארכיב", ארכיון המדינה של גרמניה.

החברה של ויקטור קרמין השתלטה במחוזות ראדום, לובלין וגליציה על החברות היהודיות שהתמחו באיסוף זכוכית, ברזל, נייר וסמרטוטים. היה לו מונופול על המחזור של כל הפסולת התעשייתית הזאת. קרמין השאיר את הבעלים היהודים ועובדיהם במקומות עבודתם כדי ליהנות מהידע והניסיון שלהם בתהליך המחזור. כתוצאה מכך עובדים רבים ניצלו באופן זמני מגירוש.

לפי עדותה של **אירנה גברץ-גוטליב**, קרמין ניהל שלושה מפעלי מחזור באזור לובלין. הראשון היה מפעל לעיבוד בגדים ובדים ברחוב קלינובשצ'יזינה. השני היה מפעל למחזור ברזל ברחוב ה-3 במאי, מפעל שבעליו הקודמים היה אביה של אירנה גברץ. המפעל השלישי היה בזמושץ' והתמחה במחזור זכוכית. למפעלים אלה יש להוסיף את המפעל ברחוב פלוריאנסקה שנזכר בעדותה של אסתר ארונסון.

ויקטור קרמין הגיע גם ללבוב אחרי כיבוש העיר על ידי הגרמנים ביוני 1941.

ניצולה אחרת, **סופי קימלמן-רוזן**, העידה כי באביב 1942 היא והוריה נרשמו לעבודה במפעל למחזור בבעלותו של ויקטור קרמין אשר היה בלבוב. הם קיבלו רישיון עבודה, ועליו צוין כי הם "עובדים חיוניים לכלכלה". היא ואביה עבדו שם יחד עם נערות נוספות בנות גילה. באוגוסט 1942 היא ניצלה מגירוש ומכמה פשיטות של האס אס הודות לרישיון זה. היא עבדה במפעל של קרמין עד האביב של שנת 1943. באחד הימים הוזהרה מפני החיסול הקרב. כהרגלה היא עזבה את הגטו בחסות רישיון העבודה שלה, אך במקום ללכת לעבר מקום העבודה הסירה מזרועה את הסרט עם המגן-דוד וחזרה אל דירתה הישנה. היא התחבאה שם במקום מסתור אשר הוכן מראש בסיועו של קצין ורמאכט, אותו הקצין שהם "נתנו" לו את דירתם.

ניצולה אחרת, **אליסיה מלמד-אדמס**, העידה כי עד ל-24 ביולי 1943 היא והוריה שרדו במחנה קטן בדרוהוביץ, שבגליציה. במחנה זה הם עבדו עבור ויקטור קרמין במפעל שהתמחה באיסוף ברזל וסמרטוטים. יום אחד פשט הגסטפו על המפעל ולקח את כל היהודים לבית סוהר מקומי. בעת שהוצאו מהכלא והועמסו על משאית כדי להיירות ביערות ברוניץ, התערב איש צעיר - בנו של חייט שעבד עבור הגסטפו - והציל אותה. היא נשלחה לעבוד עבור הגסטפו יחד עם אותו הבחור והוריו.

לפי המדריך למקומות מעצר של קרן "ארינרוג ורנטוורטונג צוקונפט" אסירים של מחנה נוסף, מחנה בז'יני בגליציה, עבדו עבור חברת ויקטור קרמין מינואר 1943 עד ל-12 ביוני 1943.

אין אפשרות להעריך את מספר האנשים שעבדו במפעלים השונים של ויקטור קרמין.

בארכיוני לובלין ניתן למצוא רשימות אחדות של עובדים דוגמת הרשימה המופיעה במאמר זה.

מתוך 37 השמות אשר מוזכרים ברשימת עובדים זו, המספרים 27, 28, 29 ו-30 מייצגים את שמותיהם של בני משפחת טיקוצ'ינסקי - לרבות משה טיקוצ'ינסקי, בעלה הראשון של דודתי אסתר ארונסון.

אינני יודעת דבר על אודות חייו של ויקטור קרמין לפני המלחמה, או על אודות האדם שהוא היה.

כל שאני יודעת הוא כיצד תיארה אותו אסתר ארונסון בעדותה. הבה נקרא אותה.

האס אס בלובלין. אנשים העידו כי הוא הזהיר את היהודים מפני סלקציות עתידיות בגטו ואף שחרר אסירים שהיו עבר במייזנק. כדאי לציין זאת, כי האיש הגרמני הזה עזר לאנשים והציל אותם...

הבה נחזור אל עדותה של אסתר ארונסון המתארת את עבודתה במפעל ברחוב פלוריאנסקה:

...התחלנו להאמין כי המפעל של קרמין חיוני לגרמנים ולא יחוסל לעולם. אשליותינו התנפצו לאחר חיסול גטו מייזן טטרסקי בנובמבר 1942. [לאחר החיסול] היו עובדים שעבדו עדיין בכלא לובלין שבמצודה, במחנה העבודה בליפובה 7 ואנחנו במפעל של קרמין...

...המפעל צומצם וחוסל. כל הזמן בא איש אס ושמו קאליך ודרש רשימות חדשות של אנשים לגירוש. קרמין הזהיר תמיד מראש את האנשים שהכניס לרשימה ורמז להם כי עליהם לנסות להציל את עצמם. אבל לאן ללכת? איך להציל את עצמך? כשביקשנו עצה, קרמין משך בכתפיו. הוא לא היה יכול לעזור לנו, ואנו הבנו אותו...

...יום אחד הוא הזהיר אותנו שקאליך עומד להגיע וקרא בפנינו בקול רם את השמות ברשימה. שמעתי את שמי. נפלתי על ברכי וקראתי: "אני רוצה לחיות!" בכיתי ונישקתי את ידי. מה לעשות? לא יכולתי לצאת החוצה, כיוון שידעתי כי הגרמני או הפולני הראשון שאפגוש ימסור אותי מיד לגסטפו...

...לפתע הבחנתי בעובד בשם גרין משעין סולם אל הקיר הקרוב לעליית הגג ועוזר להוריו לטפס. רצתי אליהם, אבל גם אנשים נוספים מיהרו לשם. כל אחד נדחף ודחף כדי להגיע למעלה... איכשהו דחפתי את עצמי למעלה לעליית הגג. היו שם כשלושים גברים ונשים...

...עד מהרה הגיע קאליך בלוויית אנשי גסטפו ואוקראינים. קרמין הורה לכולם להתאסף בחצר... תחילה ניתנה פקודה לכל היהודים לשכב על הארץ כשפניהם אל האדמה וידיהם מאחורי הגב. ואז שמענו יריות, צעקות ואנחות של הפצועים. ואחר כך צרחות: "קאוס, קאוס, לוס! לוס! רעש משאיות, מהלומות בקתות הרובים, ואז שקט.

...לאן הלכתי? הלכתי לרחוב פלוריאנסקה לבית החרושת של קרמין, שבעלי עבד בו. לא רציתי לסכן אותו, ולכן התרחקתי ממנו - באותו הזמן לא הייתה לי ברירה אחרת.

...קיבלתי עבודה בבית החרושת של קרמין, והורשיתי להישאר שם. זה היה מזל עצום. עבודתי הייתה לשטוף את הסמרטוטים הספוגים בזיעה ובדם קרוש. גרנו בצריפים. היהודים שעבדו אצל קרמין היו מושא לקנאה כללית. קרמין עצמו אמר מדי פעם כי היהודים "שלו" ישרדו ויישארו בחיים. למען האמת, יש לומר כי הגרמני לעולם לא בגד באיש ועשה כל מה שיכול היה כדי להצילנו. יותר מפעם אחת הזהיר אותנו מפני סלקציה קרובה...

אירנה גֶּבֶרֶץ-גוטליב מספרת סיפור דומה בעדותה:

...קרמין, האיש שלקח את המפעל שלנו, העסיק את אבי. הוא היה אדם טוב מאוד. הוא עזר לרבים מאתנו. הודות לתעסוקה זו קיבל אבי רישיון עבודה (J-Ausweis). גם אנחנו היינו שכירים במפעל וזכינו ברישיון עבודה... גרנו בגטו מייזן טטרסקי ליד לובלין. לעתים תכופות הגרמנים ערכו שם סלקציות למוות. קרמין, האיש שעבדנו אצלו, היה ידידו של מפקד המשטרה והאס אס גלובוצניק. הוא הודיע לנו על כל סלקציה שהייתה אמורה להתקיים במייזן טטרסקי. הוא גם הזהיר אותנו כי הגרמנים יחסלו את כל יהודי לובלין ב-1943 ואמר לנו לברוח. אנחנו - אבי, אחותי ודודתי - נמלטנו לוורשה במאי 1943....

בספרו **יהודי לובלין במחנה הריכוז מייזנק** מזכיר רוברט קובאלק את עדותה של **אידה רפפורט-גליקשטיין**, המביעה רגשות דומים:

...קרמין היה מפקח גרמני במפעלים יהודיים שעסק במחזור פסולת. עובדי כפייה יהודים עבדו עבורו במשך תקופות ארוכות. הם נחשבו לבעלי פריבילגיות וחסונים מפני אקציות. אנשים רבים מקבוצות אלה הצליחו להימלט בשעת חירום ולשרוד...

...קרמין נחשב לשונה. בהיותו ידיד של קצין האס אס גלובוצניק היטיב להכיר את תכנית

אנחנו שכבנו, עוצרים את נשימתנו...
לאחר רגע שמענו את קאליך ואת קרמין בבניין שלנו, ממש מתחתינו. "יש כאן מישהו?" צעק קאליך בגרמנית. קרמין הבטיח לו שאין פה איש, כי אף אחד לא יכול להתחבא כאן...
...קאליך ירה כמה יריות לתקרה ששכבנו עליה, אבל הן לא חדרו דרך הקורות. איש לא נפגע...
בסוף הגיע ילד למפעל וקרא בשם אמו, שהתחבאה בינינו. בשלב הזה ענינו לו וירדנו מעליית הגג...
מר גרין שרד את המלחמה, כמו גם שטייגל...
וגברת פלדמן...
...עזבתי את עליית הגג מעולפת כמעט, מאובקת, מלוכלכת, לא דומה לעצמי. שמו של בעלי לא היה ברשימה, והוא ניצל. הוא אמר: "לכי. אינך יכולה להישאר כאן..." קראתי: "אין לי לאן ללכת"...
לבסוף הוא דחף אותי דרך שער המפעל החוצה, וברגע האחרון השליך לעברי תיק. מאוחר יותר מצאתי בתיק קצת בגדים וכסף... נשארתי בודדה ברחובות ריקים...

כך מסיימת אסתר ארונסון את דיווחה על אודות שהותה במפעל של קרמין.
מהדברים עולה בבירור כי ויקטור קרמין הציל את חייה ואת חייהם של אחרים.
דודתי הצליחה לשרוד לאחר אירועים דרמטיים רבים אחרים, אירועים אשר במהלכם הוכיחה אומץ לב שלא יאומן. היא נלחמה על חייה ונעזרה בבני אדם שסיכנו את חייהם כדי להצילה.

אשר לויקטור קרמין, הוא שרד במלחמה. לפי דבריה של דודתי, הוא נשלח למאסר בלודז' בשנת 1946 באשמת שיתוף פעולה עם הגרמנים. במהלך המשפט הוא שוחרר, כיוון שיהודים רבים העידו לטובתו ואמרו כי עשה כל שביכולתו כדי לסייע ליהודים אשר עבדו עבורו.

אסתר באה לבקרו אחרי המלחמה; הם התחבקו, וויקטור סיפר לה כי כל היהודים נלקחו ממפעלו למיידנק.

ויקטור קרמין לא הרחיק לכת כאוסקר שינדלר שהצליח להציל את היהודים "שלו".

שינדלר הוא מקרה ייחודי של אדם שסיכן את חייו, הוציא את פרוטתו האחרונה כדי לשחד אנשי אס אס למכור לו את חיי היהודים "שלו", העביר את מפעלו ושינה את תוצרתו רק כדי להציל את חיי עובדיו. הוא נאסר פעמיים, אבל הצליח להשתחרר הודות לקשריו עם קצינים רמי דרג. הוכח כי הוא הוציא יותר מארבעה מיליון מרקים כדי לשמור על היהודים "שלו" בחיים. בשנת 1962 הכתירה מדינת ישראל את שינדלר בתואר "חסיד אומות עולם".

אף שויקטור קרמין אינו יכול להתחרות במעשיו של שינדלר, אני סבורה כי עלי להעלות על נס את יחסו האנושי לעובדיו.
בזכות אנושיותו ניצלה דודתי.

תרגמה מאנגלית: **נטע ז'יטומירסקי אבידר**

מינה הברשטט קפלן

בתקופת הכיבוש, כשאנשים הגונים נאלצו להשתחוות ל"גראיירים"

מאתנו היו בצרורו כתונת, מגבת, חפיסת סבון. לנשים היו תחבושות היגייניות. המאושרים היו מצוידים גם במסכות גז. חשבנו לתומנו: שיבואו כבר הגרמנים, ורק שלא יהיו הפצצות. הלוואי שיכולנו להתפשט, להתרחץ וללכת לישון.

ובאו הגרמנים. בודדים ובקבוצות, במכוניות ובטנקים, בלוויית שירה ומוזיקה. והגרמנים אינם איומים כלל, כפי שכתבו עליהם. העיתונים מגזימים, כרגיל. הגרמנים מחלקים סיגריות, ממתקים, מוצרי קוסמטיקה. את רוצה נעליים - יש לך נעליים, לבנים, שעונים וכל מה שתרצי. רק הראי מאין לקחת - ותקבלי. יותר מיהודייה אחת קיבלה גרבי משי מחייל גרמני. יותר מיהודי אחד קיבל בקת הרובה על הראש, כי השתהה להצביע על המחבוא שהסתיר בו את הגרביים. שוד וביזה הפכו לעניין של יום-יום. במסווה של חיפוש אחר נשק או מכשיר רדיו שדדו ובזזו החיילים הגרמנים ככל אות נפשם. איש לא אסר זאת עליהם. "יהודי! בוא הנה, יהודי! משוגע!" הנה צועדים הגרמנים בקצב המוזיקה והשירה.

ימים אחדים חלפו, וכבר הריצו הגרמנים דרך רחוב לוברטובסקה לכיוון הישיבה את אבי, שלמה הברשטט - יושב-ראש הקהילה הוותיק, מזכיר ישיבת חכמי לובלין - ואת הרב תלמוד* שניהם בלי כובעים, מיוזעים, רצים באמצע הרחוב ונופלים תחת מטר המכות של רודפיהם.

הגרמנים חמסו כל דבר שהיה בישיבת חכמי לובלין:

* **הרב תלמוד** מיישיבת חכמי לובלין היה תלמידו של הרב מאיר שפירא.

כל אדם יודע כי סופו למות, אך אינו חושב על כך. כל אדם בעירנו ידע כי במוקדם או במאוחר תשיג אותו ידו של היטלר. כל אחד ידע, אך לא הבין. לא הפנים. אילו הבינו זאת יהודי לובלין אז, לא היו מחכים עד שהצבא האדום ייכנס ללובלין. הצבא האדום עמד אז במרחק של 14 קילומטרים משערי לובלין.

אילו הבינו זאת יהודי לובלין אז, ודאי היו בורחים ויוצאים עם נשותיהם וילדיהם לקראת מציליהם.

אחרי המלחמה עבדתי עם ילדים ניצולים. מתוך 60 ילדים ניצולים שהיו בכיתה, אחד בלבד שרד באזור הכיבוש הגרמני. 59 ילדים הגיעו יחד עם הוריהם מתחומי ברית-המועצות. שנות המלחמה היו קשות. חלק מהילדים חיו בתנאים קשים יותר וחלקם חיו בתנאים קשים פחות, אבל כל הילדים שהיו בברית-המועצות למדו בזמן המלחמה. כל אחד מהם הביא אתו תעודה מבית הספר.

מהמחנות הגרמניים חזרו רק ילדים בודדים. תוכל לספור אותם על אצבעות ידיך. מהמחנות הגרמניים חזרו אנשים שבורים בגופם ובנפשם. הם נכנסו לשם עם נשותיהם, אמותיהם, אבותיהם וילדיהם. הם חזרו לבדם - צעירים בגילם וזקנים ברוחם ובמראם.

יש רשמים מהמלחמה שלא יימחקו לעולם. ראשית המלחמה. קורבנות ראשונים. אנשים עמדו ימים שלמים בשערי הבתים, מוכנים לבריחה.

אנחנו גרנו בבית גדול ברחוב לוברטובסקה מספר 21. שני שערים היו לבית: אחד מצד רחוב טרגובה, והאחר מצד רחוב לוברטובסקה. אנשים רבים יותר התרכזו בשער הראשון. שם היה יותר בטוח. לכל אחד

החל בשכיית החמדה, דגם הזהב המיניאטורי של בית המקדש הראשון בירושלים, וכלה בספר האחרון מהספרייה העשירה. בו ביום נתלה שלט על הבניין: "ליהודים הכניסה אסורה". בישיבה שוכנו חיילים גרמנים. היהודים נאלצו לעזור להם להיכנס לשם. ראיתי דרך החלון איך השל שצירנסקי ושפס שיינפלד הכניסו לבניין ארגזים כבדים. המצוד אחר יהודים היה עניין שביום-יום.

"יהודי, בוא הנה!"

הם תפסו גברים, נשים וילדים. המצודים נערכו ביום ובלילה. "לפתוח!" קראו, תוך כדי הטחת אגרופים פראית בשער. הם לא חסו על זקן, על עול ימים או על חולה.

לא אשכח לעולם את האולם ליד הגשר ברחוב לוברטובסקה.

הגרמנים ריכזו שם כמה עשרות נשים, סידרו אותן ברביעיות והריצו אותן לבית החייל. גם אני הייתי ביניהן. יחד אתן מרטי נוצות בבית החייל. היה זה ב-30 בדצמבר 1941. עבדנו בשתי משמרות. הכנו בגדים חמים לגרמנים. אחרי יום עבודה, בלי לאכול פרוסת לחם, נחתי על גבי מצע של קש יחד עם זונות ורוצחות שנטלו חלק בעבודה זו. אוצר המילים שלהן התמזג בשירה ובמנגינות לריקודים שנשמעו מהאולמות העליונים. היו אלה הגרמנים שחגגו את בוא השנה החדשה. בקושי הצלחתי לצאת משם.

למחרת היום הובלו כל הנשים למחנה ברחוב ליפובה. כל אחד ידע שליפובה משמעה מכות, עבודה בלי מעיל ובלי נעליים. ליפובה זו עבודה ללא הגבלת זמן.

בליפובה שלטו שבויים יהודים. השבויים עזרו לגרמנים לתפוס יהודים, והגרמנים נתנו בהם אמון. אף מצוד לא נערך בלי השבויים. הם הכירו היטב את היהודים ולא פסחו על אף אחד.

בתקופות שונות עולים לגדולה שליטים מסוגים שונים. בתקופת הכיבוש הנאצי השתרר על הקהילה היהודית מנוול בשם שמאי גראייר.**

איש לא חלם שהשם גראייר יעבור להיסטוריה. ההיסטוריה ידעה בוגדים ופושעים, אך על חדל אישים כמוהו איש לא קרא ולא שמע מעולם.

הוא לא היה היחיד. בזמן הכיבוש היו בלובלין גם "גראיירים" אחרים.

**שמאי גראייר - איש העולם התחתון. מלשין, בוגד בעמו, משתף פעולה עם הגסטפו.

ד"ר אלטן (Alten) לא היה יושב-ראש היודנראט. הוא היה בא כוחם של אנשי האס אס. הוא נאם, דיבר והוציא פקודות בשמם. נשיאות היודנראט הייתה קיימת רק לכאורה. ד"ר שלאף (Schlaf) והמהנדס בקר (Becker) פחדו להוציא הגה מפייהם בנוכחותו. הם קיימו התייעצויות לעתים קרובות בביתו של אבי, שלמה הלברשטט - "היושב-ראש של אתמול ושל מחר", כפי שהתבטא יעקב ניסנבוים.**

אבי, שלמה הלברשטט, היה יושב-ראש הקהילה היהודית, נציג של "אגודת ישראל", אדם דתי אורתודוקסי. הוא התייחס בסובלנות ובהגינות למפלגות אחרות.

הוא האמין לדברי הגרמנים כי "מעבירים" אותו ליישוב מחדש. כשנשלח ברכבת, אמר לי בדאגה: "אינני יודע איך תסתדרי בלעדיו..." הוא הצליח לשכנע אותי, ואני נתתי לו את הכתובות של חברותי מווהלין ומפודוליה, שגם הן הועברו ליישוב מחדש."

אנשי האס אס עצרו אותי מללכת יחד עם אבי האהוב.

שמותיהם של ה"גראיירים" יתנוססו ברשימה אחת עם שמותיהם של האנשים הכנים והישרים הרבים שהיו בעירנו.

הייתי תחת הכיבוש הגרמני בלובלין, ראיתי את הגטו באוסטרובייץ והייתי גם במחנות אחרים. שרדתי באושוויץ. ענדתי טלאי צהוב, קשרתי על היד סרט לבן עם מגן דוד כחול. נשאתי מספר על שמלתי, לבשתי חולצה עם מספר על הצוואר ויש לי מספר מקועקע על זרועי: 17089.

באושוויץ ובמחנות אחרים הייתי רק מספר.

המספר צרב לי פחות מאשר הטלאי הצהוב.

את הטלאי הצהוב ענדתי בזמן הכיבוש - כשעוד הייתי בן אדם, כשעוד היו אבא, אמא והשכנים, כשאנשים הגונים נאלצו להשתחוות ל"גראיירים". הם היו אדוני החיים והמוות.

אושוויץ הייתה יכולה להרוג אותי פיזית. תקופת הכיבוש הרגה מוסרית.

המלחמה כבר הסתיימה. המספר כאילו דהה במקצת. הזיכרונות מתקופת הכיבוש עומדים כמו חיים מול עיני. הם חרותים עמוק בתוכי.

Dzierzoniow
30.7.1947

*** יעקב ניסנבוים - עורך העיתון היומי "לובלינער טאגבלאט".

שנת 1929. המורה נחמן בלומנטל (יושב בשורה ראשונה חמישי מימין) עם תלמידי הגימנסיה ההומניסטית בלובלין
Teacher, Nachman Blumental with his students

נטע זייטומירסקי אבידר

נחמן בלומנטל

ההיסטוריון של השואה בלובלין

פתח דבר

בשנת 1957 ראה אור כרך ה' בסדרה אנציקלופדיה של גלויות. כרך זה עסק בעיר לובלין. בראש המפעל הגדול של הוצאת הספר עמדו ההיסטוריונים נחמן בלומנטל ומאיר קוז'ן. בספר זה כתב נחמן בלומנטל את המאמר "לקורות השואה בלובלין".

בשער הספר כתבו העורכים כך: "שמנו את לבנו, בעיקר, להקיף את החומר על לובלין, שאך זה הייתה בחיים, ולמרבה הצער והדאבון - איננה עוד. שאיפתנו הייתה לתאר ולהנציח את לובלין, שעודנה חיה בנו, שעדיין היא עצמנו ובשרנו."

מורה בגימנסיה ההומניסטית בלובלין

נחמן בלומנטל נולד בשנת 1902 בבורשצ'וב (בארשטשיוו, Borszczow) שבגליציה המזרחית. באוניברסיטת ורשה הוא למד לתואר מגיסטר (M.A.) בספרות. בתקופת לימודיו באוניברסיטה התוודע לחוג ההיסטוריונים היהודים הצעירים אשר כלל בין השאר את עמנואל רינגלבלום, רפאל מאהלר, ישעיהו טרונק, יוסף קרמיש ובלה מנדלסברג*.

עם סיום לימודיו עבר ללובלין ועבד בה כמורה עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה.

בראש ובראשונה הוא היה מורה. בשנים שלפני המלחמה לימד פולנית ופילוסופיה בגימנסיה ההומניסטית בלובלין. הוא ידע להסביר

* נפלאות דרכי הגורל: לימים קבוצה צעירה ונלהבת זו של סטודנטים יהודים באוניברסיטת ורשה נטלה חלק פעיל בתיעוד האסון הגדול של יהדות פולין. בתקופת השואה עתיד ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום לתעד ולגנוז ב"זמן אמת" את קורות גטו ורשה, נחמן בלומנטל ישתתף אחרי המלחמה בהצלת הארכיון הגנוז הזה, והפרופסורים מאהלר, טרונק וקרמיש יכתבו מאמרים בספר **אנציקלופדיה של גלויות: לובלין** ובספר הזיכרון לחברתם שנשפתה, הלובלינאית בלה מנדלסברג.

בפשטות בעיות פילוסופיות סבוכות. בשקט ובסבלנות ידע להלהיב את תלמידיו להתמודד עם שאלות קשות. "פרופסור בלומנטל", כינו תלמידיו את המורה הכריזמטי. הם אהבו אותו והעריכו אותו.

עד היום תלמידיו אינם שוכחים את הסיורים שהיה עורך יחד אתם בשבתות. נחמן בלומנטל ועמיתתו, המורה להיסטוריה בלה מנדלסברג, ערכו בשבתות סיורים להכרת לובלין. שני המורים הובילו את האנשים הצעירים אל אתרים יהודיים ופולניים מעוררי סקרנות (מבחינה גאוגרפית ומבחינה היסטורית).

נחמן בלומנטל היה אידישיסט מושבע. בהיותו חובב שפת האידיש פתח חוג לחובבי השפה ותרבותה. "גם קללות לימד בחוג שלו", סיפרה תלמידתו יוכבד פלומנקר, "קללות עסיסיות, אבל בטעם." כל חייו חקר שפה זו והנחיל את תרבותה. עבודתו האחרונה היא ספר שהתפרסם בשנת 1981 - **ווערטער און ווערטלעך פון דער חורבן-תקופה**, אוצר של מילים ואמרות מהגטאות והמחנות.

חוקר שואה

בלומנטל שרד את השואה בפולין. בהיותו היסטוריון בהשכלתו ובמקצועו, כמו גם עד לחורבן קהילתו ושריד ממשפחתו, ראה בחקר השואה שליחות אישית ולאומית.

איסוף תעודות וגביית עדויות

עם שחרור לובלין בקיץ של שנת 1944 הוקמה הוועדה היהודית ההיסטורית המרכזית בפולין. נחמן בלומנטל היה בין מייסדי הוועדה.

המשימה הראשונה במעלה של הוועדה הייתה איסוף תעודות וגביית עדויות.

"לחקור יהיה אפשר גם אחר כך", אמר, "אבל לא תמיד תהיה אפשרות לאסוף מקורות." מסמכים עלולים

לודז', 1945. נחמן בלומנטל
נואם בפני חברי הוועדה היהודית
ההיסטורית. (ארכיון "יד ושם")
Nachman Blumental and the Jewish
Historical Committee

ומכאיב, אך גם לדבר מה שיש להתבייש בו - כי האנשים הלכו "כצאן לטבח". לעומת זאת מדברים על אודות הגבורה מתוך רגש של גאווה. הוא טען כי את המרד והמורדים יש לראות כחלק ממכלול שלם של גבורה יהודית, לא כגילוי היחידי שלה.

ההיסטוריון של שואת יהודי לובלין

חלק ניכר מעבודתו כהיסטוריון של השואה הוקדש לעירו האהובה לובלין. פרסומו של בלומנטל בנושא לובלין מהווים מקור מידע ראשון במעלה לכל המתעניין בנושא.

נוסף על המאמרים הרבים שפרסם (חלק ממאמריו כתב במיוחד עבור "קול לובלין"), שני הספרים הבולטים שלו בנושא זה היו **אנציקלופדיה של גלויות: לובלין** והספר תעודות מגטו לובלין.

בשנת 1967 פרסם נחמן בלומנטל את הספר **"תעודות מגטו לובלין: יודנראט ללא דרך"** בהוצאת "יד ושם". ספר זה נכתב על סמך הפרוטוקולים של היודנראט בלובלין. הארכיון של היודנראט בלובלין נשתמר כמעט בשלמותו, ובשנת 1949 נמסר למכון היהודי ההיסטורי בוורשה. ארכיון זה צולם, תורגם ונחקר על ידי נחמן בלומנטל. המחקר בספר זה על אודות פעילותו של היודנראט בלובלין הוא מקיף, מעמיק, חשוב ומעניין מאין כמוהו.

להיעלם, ואנשים הם בני חלוף. מה שלא ייאסף ולא יירשם - יאבד. מה שיאבד - יימחק מההיסטוריה ויהיה כלא היה.

פעילותה של הוועדה ההיסטורית הובילה להקמתו של **המכון ההיסטורי היהודי בוורשה באוקטובר 1947**. נחמן בלומנטל היה מנהלו הראשון של המכון. הוא הופיע מטעם התביעה במשפטים של פושעי מלחמה וערך את פרסומיו הראשונים של המכון היהודי היסטורי בוורשה.

בשנת 1949 עלה לישראל. נחמן בלומנטל וההיסטוריון יוסף קרמיש צילמו בחשאי מיקרופילמים מארכיון רינגלבלום והבריחו אותם מפולין בשק הדואר של שגרירות ישראל שם.

פעילותו בארץ החלה במוסד על-שם יצחק קצנלסון שבבית לוחמי הגטאות. במוסד זה ערך והוציא לאור את כתב העת **דפים לחקר השואה והמרד**.

ב-1954 עזב את בית לוחמי הגטאות, החל לעבוד ב"יד ושם" ועשה זאת עד צאתו לגמלאות.

נגד הפרדה בין שואה לגבורה

בדעת הקהל בארץ הנטייה הייתה להדגיש את גילויי המרי של תנועות הנוער היהודיות בשואה.

נחמן בלומנטל התנגד להתמקדות המחקר ההיסטורי במרד. הוא התנגד להפרדה בין שואה לגבורה. לדעתו, הפרדה זו הביאה לכך שהשואה נחשבת למאורע טרגי

להלן רשימת הנושאים המרכזיים במחקרו על אודות היודנראט בלובלין:

- מפעולות הקהילה עד הקמת היודנראט;
- למה לובלין דווקא;
- היודנראט לאור המסמכים;
- היודנראט והשלטונות הגרמנים;
- יחס היהודים אל היודנראט;
- פינוי חלקי של לובלין;
- גירוש לובלין מארס-אפריל 1942;
- מחנה שבויי המלחמה בלובלין.

מי היו אנשי היודנראט?

עוד לפני פרסום הספר הציג נחמן בלומנטל את מסקנותיו בנושא זה לפני יוצאי לובלין ב"קול לובלין" מספר 2. גיליון זה של השנתון ראה אור זמן קצר לפני האזכרה השנתית של הארגון בשנת 1964. וכך כתב בלומנטל באותו הגיליון:

רציתי שיהודי לובלין אשר זוכרים את העיר שלפני המלחמה, ובמיוחד אלה אשר חזו את השואה מבשרם, ידעו את מסקנותי ויגיבו עליהן, שכן מי כמוהם בני סמכא בידיעת ההתרחשויות שם והכרת הדמויות, אותן ראו בגדולתן ובשפלותן. מי מאתנו איננו מכיר את הדמויות הללו? הרי הם משמנה וסלתה של לובלין היהודית. כולם עסקנים ציבוריים, מנהיגי מפלגות, פעילים במוסדות השונים בעיר (ארגון הבריאות "טווי", "אורט", הסתדרויות בתי ספר, אגודות שוחרי תרבות, מוסדות כלכליים וכד'). אל לנו להתבייש באנשים אלה אשר הרכיבו את היודנראט; טובים מהם לא היו לנו. אף על פי כן קרה מה שקרה... מה קרה?

היודנראט התחיל את עבודתו בעולם אשר היה מוכר לו מלפני המלחמה והשתמש באמצעים מנוסים ובדוקים בעולם זה. הוא לא הבין ולא תפס - ודומני כי הבנת דבר זה נמנעה ממנו עד הסוף - כי עם בואם של הגרמנים השתנה העולם לחלוטין, כי קם עולם של מושגים חדשים, שיטות עבודה חדשות, "מוסר חדש" ו"אידיאלים" חדישים. לעולם הישן שוב לא היה מקום. הכובש הגרמני אשר היה מפקח על עבודת היודנראט הסתכל בכך בשקט ובמתנינות. כלל לא היה אכפת לו, שהיהודים עוסקים ב"דמוקרטיה", כתמול שלשום; בשבילו היו היודנראט כולו

משחק גרידא, כדי לרמות אותו גופא. בדרך זו של 'המשחק ביודנראט' הצליח הכובש הגרמני להוליך שולל את כולם: הן את היהודים הפשוטים והן את היודנראט עצמו. העובדה שמהיהודים החכמים והנבונים, נבצר היה להבין כי היו רק משחק בידי הגרמנים, זאת היא מקור הטעות הטרגית אשר טעו אנשי היודנראט מלובלין, בדומה ליודנראטים אחרים בשטח פולין הכבושה.

בשנת 1983, לאחר מחלה ממושכת, הלך לעולמו בתל-אביב.

בין ספריו

- יחד עם מאיר קוזין היה העורך הראשי של ספר היזכור **אנציקלופדיה של גלויות: לובלין**.
- **זרכו של יודנראט: תעודות מגטו ביאליסטוק**. ירושלים: הוצאת יד ושם, 1962.
- **תעודות מגטו לובלין: יודנראט ללא דרך**. ירושלים: הוצאת יד ושם, 1967.
- **שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אקוופאציע**. בואנוס איירס, 1966.
- **ווערטער און ווערטלעך פון דער חורבן-תקופה**: לקסיקון של מלים ואמרות בגטאות ובמחנות. 1981.
- ערך את כתב העת **דפים לחקר השואה והמרד**. הוצאת בית לוחמי הגטאות, 1952-1953.
- יחד עם ד"ר יוסף קרמיש ערך את הקובץ **המרי והמרד בגיטו וארשה: ספר מסמכים**. ירושלים: הוצאת יד ושם, 1965.
- היה בין עורכי היומן של אדם צירניאקוב, יושב-ראש היודנראט בגטו ורשה.
- ערך והביא לדפוס את כתביה של בלה מנדלסברג, **מחקרים לתולדות יהודי לובלין**, ומאמרים לזכרה. תל-אביב, 1965.

מקורות

- נחמן בלומנטל (1967). **תעודות מגטו לובלין: יודנראט ללא דרך**. ירושלים: הוצאת יד ושם.
- בועז כהן (2010). **הדורות הבאים - איככה ידעו?** ירושלים: הוצאת יד ושם.
- מאמרים שכתב ב"קול לובלין" ומאמרים לזכרו שהתפרסמו בשנתון.
- זיכרונות אישיים של יוכבד פרייד-פלומנקר ושל רושקה שניידמן-פישמן.

אידיה גליקשטיין תיעדה את קורות הגטו בלובלין ובמידן טרסקי.
בעבודתה ב"יד ושם" גבתה עדויות של ניצולים, ובייחוד עדויות של לובלינאים

אלכס גורי

מתוך יומנה של סבתי, אידיה גליקשטיין

Ida Glikshstein

שנת 1951. אידיה גליקשטיין

- זו שהייתה מחזירה אותי הביתה מהגן ומבית הספר היסודי, שהייתה מכינה לי טחינה ביתית שכה אהבתי (מאוד לא פולני מצדה...), שאהבה לנסוע מדי יום לחוף הים, זו שלא דיברה אתי על אודות מה שקרה "שם", אבל כתבה וכתבה - לא הייתה פרטית כלל וכלל. דמותה הציבורית של סבתא שלי נחשפה לפתע בפני: כתביה על אודות קורותיו של גטו לובלין שפורסמו באנציקלופדיה של גלויות, עדויות נוספות שלה ועדויות שגבתה אחרי המלחמה מפי ניצולים אחרים (תחילה בפולין, ולימים גם ביד ושם) מהווים תיעוד היסטורי חשוב אשר הקנה לסבתי מעמד של כבוד בקרב חוקרי העיר והתקופה ואלה המנסים להנציח אותן. בגיליון זה המציין 70 שנה לחיסולו של גטו לובלין הייתי רוצה לפרוס חלק מסיפוריה של סבתא שלי הפרטית. הקטעים שלהלן הם מתוך יומנה (את הסיפור המלא אפשר למצוא באתר קול לובלין באינטרנט).

במאי 2008 נסעתי ללובלין למסע שורשים. רציתי לנבור קצת בארכיונים ולראות את העיר שהורי הגיעו ממנה. אחד המקומות שהגעתי אליהם בביקורי היה יתיאטר NN. המקום היה סגור לרגל שיפוצים, אך בכל זאת נכנסתי למשרדים כדי לברר פרטים. הבחור במשרד הסביר לי באדיבות שהמקום סגור, אבל שאל לסיבת בואי. מששמע ששני הורי נולדו בלובלין, הסתקן וביקש לדעת את שמותיהם של הורי ואת שמות הוריהם. "אתה הנכד של אידיה גליקשטיין?" שאל אותי בפליאה. אינני יודע מי מאתנו היה מופתע יותר - הוא למשמע שמה של סבתי, או אני בשל הפירו אותה ובשל עצם השאלה. בהמשך לכך נלקחתי מיד לפגוש את מנהל המוזיאון, ונערך לי סיור קצר במוזיאון הסגור. למותר לציין שהמעמד היה מרגש מאוד עבורי. חוויה דומה חיכתה לי בהמשך במוזיאון במיידנק. באותה הנסיעה ללובלין התעצם עבורי פן של סבתא שלי שעד אז לא נתתי עליו את הדעת. סבתא שלי הפרטית

שנת 1934. אידה ומשה גליקשטיין עם בנם אלכסנדר

Ida and Moshe Glikhshtein with their son Alexander

קטעים מיומנה של אידה גליקשטיין

בזמן פרוץ מלחמת העולם השנייה, גרנו בדירה מרווחת בת שלושה חדרים. היו לנו שני ילדים. בן - אלכסנדר, שנולד ב- 14/7/30 ובת - רות, שנולדה ב- 4/6/37. אבי לא היה אז בחיים, כי מת בשנת 1932 בגיל 44, ואמי גרה עם אחיי ואחיותיי בקרבתנו.

אחותי הקטנה ממני בשנתיים - שרה, עבדה כמורה, בדומה לאחותי הצעירה ביותר - ברונקה. האחות האמצעית - רומה, למדה פילוסופיה באוניברסיטת ורשה. אחי הבכור - אלתר, עבד כפקיד בחברת "ילן-שיכט" והאח הצעיר - מאיר, למד שנה שנייה בטכניון הוורשאי. הוא התקבל אליו לאחר שעמד בבחינות הכניסה בהצטיינות. כידוע, הוגבל מספר היהודים שנתקבלו לאוניברסיטאות ולמוסדות להשכלה גבוהה בפולין והיו מוסדות סגורים כליל בפני מועמדים יהודים.

ימי המלחמה הראשונים הצטיינו בפחד מפני הפצצות. לא לנו בדירתנו, אלא בשדה פתוח, ולמזלנו, היה מזג האוויר בחודש ספטמבר זה נוח ביותר. משנכבשה העיר בידי הגרמנים, התעסקתי בטיפול בילדיי ובמשק ביתי. לא שיערתי כלל את מידת הסכנה האיומה הצפויה לנו, כיהודים. באותה עת, הציעו לבעלי תפקיד בקהילה היהודית ובתפקיד זה הוא עבד ממש עד יום חיסול הגטו.

נולדתי ב-1905, בעיירה יוזפוב ליד לובלין. אבי, אהרן יצחק רפפורט, התייחס על משפחה חסידית. אמי - חנה הינדה לבית פוקס, נישאה לו בגיל 17 וילדה ששה ילדים, מהם, אני הבכורה.

שנות ילדותי לא היו קלות. סבלנו מחסור. עם זאת, שלחה אותי אמי ללמוד בתיכון פרטי. כבר מכיתה ה' הרווחתי ממתן שיעורים, שילמתי מכספי עבור התיכון ועוד תמכתי במשפחתי.

לאחר קבלת תעודת בגרות, התחתנתי בלובלין בשנת 1928 עם חברי לספסל הלימודים, משה גליקשטיין, שקיבל כעבור שנה את משרת סמנכ"ל לשכת המלאכה. היה זה יוצא דופן בפולין של תקופה זו, שתפקיד כזה יימסר ליהודי - ייתכן שהודות לעובדה ששימש בעבר כמזכ"ל איגוד בעלי המלאכה ולמעשה הוא זה שארגן לשכה זו.

בתפקיד זה שימש עד לאביב 1939. אז פוטר מעבודתו כשגל אנטישמיות הציף את פולין וההפליה נגד היהודים הלכה וגברה. לא סייעו בידו הכבוד וההערכה שרכש לו במקום עבודתו ובין חוגי בעלי המלאכה. את הפיצויים, קיבל עקב משפט שהגיש נגד הנהלת הלשכה, מאחר ומנהליו לא רצו להכיר בזכויותיו.

כל כמה ימים, הופיעו אצלנו ואצל יהודים אחרים אזרחים גרמנים, כל מיני בריונים ונוכלים, שהתלוו לצבא הגרמני עם התקדמותו בכיבושיו. הם תבעו לבנים, לבני מיטה ומצלמות, חיטטו בארונות ולקחו את כל מה שמצא חן בעיניהם. בעיר עצמה, חטפו אנשים לעבודות שונות בבניינים שנתפסו או הוחרמו על ידי הצבא הגרמני. יום אחד נחטף גם משה, בשעה שהלך לעבודתו, וחזר עיף ומדוכא. זו הייתה הפעם הראשונה שנתקל בעלבונות, בוז ושנאת ההיטלראים.

חורף 1939-1940 היה קר ביותר וקשה היה להשיג חומרי הסקה. יום אחד, בשעת היעדרי מהבית, הופיעו אנשי אס.אס. ולקחו את הרהיטים, את לבני המיטה ואת התמונות שעל הקירות. ממש רוקנו את הבית. לא הבנתי איך לא היה די בתעודת העבודה של משה, כפקיד הקהילה, כדי להגן עלינו מפני שוד וביזה. כמה תמימה הייתי אז... הלכתי למטה הגסטאפו, שהיה ידוע כ"מתחת לשעון", ותבעתי את צדקתי. הפקידים במדים השיבו לי באדיבות (היה זה רק בתחילת שנת 1940) ואחד הפנה אותי לשני וכך נדדתי מחדר לחדר, בחזרי בכל מקום על תלונותי על העוול שנגרם לי. לבסוף, השיב לי גרמני צעיר ש"עד עתה ישנו ילדי גרמניה ללא לבני מיטה וכעת הגיע תור ילדי היהודים לסבול ממחסור זה". שבתי הביתה בידיים ריקות.

לקראת הסתיו, הוחרמה גם דירתנו. הקמת השכונה המיועדת ליהודים החלה, וכל אלה שגרו עד עתה מחוצה לה, יכלו להתחלף בדירותיהם עם פולנים שדרו באזור היהודי, אם הצליחו למצוא כאלה. אנו הצלחנו ומסרנו דירה בת שלושה חדרים תמורת כזו בת שני חדרים, ברחוב פרובוסטבו. אמי נאלצה לעזוב את דירתה עוד לפני וללא זכות חליפין. היא קיבלה שני חדרונים ברחוב גרוסקה. אחיותיי הפסיקו לעבוד לאחר שבתי הספר היהודים נסגרו ונשללה מהן הזכות ללמד בבתי ספר של הגויים. רק אחי הבכור, אלתר, מצא עבודה כפקיד בקהילה. שרה, אחותי, ארגנה לימודי מחתרת לקבוצות תלמידים יהודים ובני בן העשר למד בקבוצה כזו. הוא הפליא את אחותי בכישרונותיו ובהתלהבותו מהלימודים.

כבר בחורף 1940-1941 החלו להגיע שמועות על תכנית להקמת גטו סגור ליהודים. איש לא שיער מה תהיה צורתו, ממדיו ותוכנו. הפגיעה הראשונה פגעה בנו במרץ 1941. החלק המערבי של השכונה היהודית, שכלל גם את רחובנו, הוקף יום אחד על ידי משטרה צבאית גרמנית והצטוונו לעזוב את דירותינו תוך עשר דקות. אין לשער את המהומה והמבוכה שקמה. משפחות התפזרו, ילדים

אבדו והאנשים רצו מרחוב לרחוב כעדר כבשים תועות. צווה עלינו להתאסף במקום מסוים, אלא שכל אחד ניסה להתחמק מחגורת ההקפה. בני אבד. אני ברחתי עם בתי לדודי, שגר בחלק המזרחי של השכונה היהודית. לאחר זמן הגיע לשם גם משה, ללא ילדנו. עבר עלינו לילה איום ומלא ייאוש וכבר חששתי שלא אמצא את בני. רק למחרת הובא על ידי מכרים, שמצאוהו בתוך ההמון ולקחו אותו עימם. הגרמנים עקרו אז כמה אלפים מיהודי לובלין מעירם ושילחו אותם לעיירות קטנות. אלא שתוך כמה ימים חזרו רובם ללובלין. פתאום נעשה המקום צר עלינו והשטח שיועד למגורי היהודים צומצם בהרבה.

הועברנו אז לחדרון קטן כדיירי משנה. הדבר דיכא אותי ולא הצלחתי להתאים את עצמי לתנאים החדשים. משה, בראותו את מצבי, עשה מאמצים עצומים כדי שתוקצב לנו דירה. ואכן, קיבל לאחר זמן מועט רשיון לגור מחוץ לגטו. היו גם אחרים, שגרו מחוץ לגבולות הגטו, וביניהם - חברי המועצה היהודית או בעלי זכויות מבין בעלי המלאכה, אבל בעלי לא היה אחד מהם. היה לנו פשוט מזל. נכון, שהדירה הייתה כה לחה, שבחורף נטפו מים מהקירות. אבל עם זאת, היינו בני מזל, כי לא היינו חשופים להידבקות במחלת הטיפוס שפשטה בגטו, או לחטיפות. היה זה "אושר", שאין לתארו במלים.

נאסר עלינו, היהודים, לקנות אצל הגויים. לכן, קיבלתי רשיון מעבר קבוע לגטו, שנתן לי אפשרות לבקר אצל בני משפחתי ואצל ידידים ומכרים.

באותו זמן, עבדתי בועדת התברואה של הקהילה היהודית. חילקתי לדיירי הגטו אמצעי חיטוי ומתפקידי היה להודיע על כל מקרה חדש של מחלת הטיפוס, כדי שיעבירו בהקדם את החולה לבית החולים. לעתים, מצאתי אנשים גלמודים, ששכבו בחדרי מדרגות או בכוכים שבחצרות. עיני ראו אז סבל איום ומצוקה ומראה זה יספיק לי לכל חיי. בבתים אלה גרו אנשים שהוגלו מהעיר לודז'. הם תפסו כל פינה פנויה במרתפים, תאים ועליות גג. דירות פנויות לא היו בנמצא יותר. בכל חדר התגוררו למעלה מעשר נפשות והלכלוך עבר כל גבול. הבריאים ישנו בכפיפה אחת עם החולים שהיו עטופים בסמרטוטים מלאי כינים. ילדים היו ערומים לחלוטין ולא יכלו לצאת לרחוב, באין להם מה ללבוש. איזה ערך היה בתנאים איומים אלה לחתיכת הסבון או לחבילת אבקת הכביסה שחילקתי? אחדים קיבלו את הניתן להם בצחוק לועג והיו גם כאלה שדחו את מתנת הקהילה וקיללו אותי עם הקהילה ששלחה אותי אליהם.

הגיעה שנת 1942, והגטו גודר בחוט תיל דוקרני ונסגר.

היו שני גטאות - הגטו הקטן - לבעלי הזכויות והגטו הגדול - לשאר האוכלוסייה היהודית. אנו המשכנו לגור מחוץ לגטו, אלא שחיינו במורא מתמיד. כל רגע היה עלול מצבנו להשתנות לרעה.

יום אחד, העביר אלי משה את האזהרה, שאמלט מיד עם הילדים, כי צפויות פעולות איסוף היהודים, הגרים מחוץ לגדר הגטו. לא הייתה לו אפשרות לעזוב את עבודתו בקהילה ולסייע בידי. בידיים רועדות הלבשתי את ילדי ונמלטתי דרך השדות לחלק הארי (הגוי) של העיר, בו לא פסעה זה חודשים רבים רגל של יהודי. הורדתי את הטלאי (סרט המיועד ליהודים בלבד, שיציאה בלעדיו הייתה כרוכה בסכנת מוות), ותחבתי לכיסי. חשתי את הטעם המר של מחוסר בית. נדדתי ברחובות שאסור היה לי לשהות בהם וקנאתי בפולנים, שלכל אחד מהם יש גג מעל לראשו. על הגשר עמד והסתכל בהנאה במימי נהר ביסטשיצה היטלראי "נכבד", מלווה על ידי עוזרו. צץ בראשי רעיון מטורף, לפנות אליו בשאלה "על מה אין לילדי זכות לגג מעל לראשיהם?". על זכות לחיים עדיין לא הרהרתי, כי לא ידעתי על התכנית השטנית של השמדת יהודים מוחלטת ושלמה.

הילדים עייפו מאד וחזרנו לביתנו שמחוץ לגטו. הסתבר שהייתה זו אזהרת שווא ולא נשקפה לנו כל סכנה. התגוררו אז בלובלין, כך סיפרו, כ-34,000 יהודים, כולל אלה שהגיעו מערי מערב פולין. בחודש מרץ פשטה השמועה, שייעקרו ויוגלו 20,000 מהם. הגרמנים ערכו רישום תושבים מדויק וחילקו תעודות עבודה, שרק בזכותן ניתן היה להמשיך ולהתגורר בגטו. ההגליה החלה ב-16 במרץ. יומם וליל נערכו פעולות ההגליה. התהלכו שמועות, שאת הנחטפים בפעולות אלה ישלחו לבלז'ץ.

איבדתי אז את אחי, אלתר, שרק שנה לפני כן נשא אישה והיה אב לתינוק בן שבועות מספר בלבד. הוא נלקח מביתו עם משפחתו למרות תעודת עבודה שהייתה ברשותו. הוא הצליח, בעזרת שוטר מוכר לו, למלט את ילדו מבית הכנסת של לובלין, ששימש כנקודת איסוף היהודים, לאמו. הוא השלה את עצמו, שיישלח לעבודה ואולי, ללא ילד, יוכל לעמוד במבחן הקשה, שלא ידע את ייעודו. לא ידענו עדיין באותו זמן, שבלז'ץ שימש כבר אז כמחנה השמדה.

הפגיעה הבאה במשפחתי, אירעה מיד לאחר זה. אחי הצעיר, מאיר, החליט לעזוב את העיר ובכדי להימלט מההגליות התכופות והמחמירות, נסע לעיר ראדום. לפי השמועות, יחס הגרמנים ליהודים שם היה נסבל יותר. הוא נעצר בתחנת הרכבת על ידי המשטרה הגרמנית הצבאית ובהיותו ללא סרט הטלאי, הוכנס לכלא, הועמד

למשפט ונידון למוות. כך שילם בחייו הצעירים עבור רצונו להישאר בחיים. הוא היה בסך הכל בן 22, בעל כשרונות מובהקים ושלט כבר אז בחמש שפות.

באפריל 1942 המשיכו הגרמנים בהגליות. לקחתי חלק באקציית הגליה כזו לגמרי באקראי. אותו יום לא ניבא שום פעילות גרמנית והלכתי לבקר את אמי בגטו. לפני הכניסה למסדרון, הייתה מוטלת גופת גבר. לא מעט ראיתי מתים מרעב או ממחלה והם היו מוטלים ברחוב עד שהקהילה תדאג לסילוקם. רק הספקתי להיכנס לדירת אמי, כשהחלה המהומה. האקציה החלה! ריצה מבוהלת בחדרי המדרגות, צעקות, בכי ילדים. קשה לתאר את המאורע הזה. אחיותי ואמי לחצו עלי שאברח מהגטו שכן היה לי רשיון מעבר ויכולתי להשתמש בו אם יעצרוני בדך, אולם כבר איחרתי את המועד - הגרמנים היו בחדר המדרגות. ברגע האחרון הסתתרו כולם בחדר הסמוך, חדר ללא חלונות וחשוך. אני נותרתי לבדי בחדר הראשון. נכנס גרמני. הראיתי לו את תעודתי ולשאלתו, איפה יתר המשפחה, השבתי שיצאו לעבודה. הוא הציץ לחדר השני ויצא. מהדירה השכנה נלקחה כל המשפחה. זוכרת אני שאמי אמרה אז: "עתה ניצלנו הודות לך, אבל מה יהיה בעתיד?"

כעבור זמן הוחלט על הקמת גטו עבור יהודי לובלין במאידאן טטרסקי, רובע פועלים במרחק שני קילומטרים מלובלין. רק בעלי תעודות J (יהודי) חדשות יהיו רשאים לעבור לגטו החדש. היתר יוגלו. משה הצליח לקבל תעודות גם עבורי והילדים. יום שישי, 17 באפריל, נקבע כיום ההעברה. כל העוברים קיבלו מהמועצה היהודית זכות לבית בגטו החדש, לאחר שרוקן מתושביו הארים. עקירה זו מלובלין עתידה היתה להימשך שלושה ימים. ביום הראשון, יעברו פקידי הקהילה ושוטריה, בשני - בעלי המלאכה שעובדים למען הגרמנים ובשלישי - כל הנותרים.

כמובן, "הסדר המופתי" הגרמני הופרע כבר ביום הראשון, כי כולם רצו להימצא מחוץ לגטו העירוני ובמיוחד כל אלה, שלא היה להם כרטיס ה-J. הם חששו, שלאחר שבעלי הכרטיסים יועברו למאידאן טטרסקי, תהיה הקפדה יתרה, שמחוסרי כרטיס לא יועברו. לכן, כבר ביום שישי החלה יציאת לובלין. רחובות לוברטובסקה, קרולבסקה, זאמויסקה ופאבריצ'ינה היו עמוסים המון רב של עגלות, אופניים, עגלות ילדים וכל מיני כלי רכב ויותר נכון, כלי אופניים, מסוגים שונים.

ב-20 באפריל לא נמצא יותר אף יהודי אחד בשטח הגטו הלובלינאי הישן. סיפרו שעובדה זו הייתה צריכה לשמש שי ליום ההולדת להיטלר מאת הגסטאפו. העיר

הראשונה הנקייה מיהודים.

הופצו שמועות סרק, שהיהודים יוכלו מעתה לחיות חיים שלווים ומאושרים במאידאן טטרסקי, ה"גטו לדוגמא" בפי הגרמנים. לא יעקרו אותם שוב מהמקום, ויהודי כל פולין יקנאו בהם. רבים מהיהודים שמצאו כבר מסתור בבתי ארים, נתפתו לאמונה זו והגיעו לגטו החדש. הישוב נועד לכאלפיים נפש, אולם הגיעו אליו כ-8,000, מה שהגדיל את הצפיפות עד לבלי נשוא. אנשים תפסו אפילו דירי חזירים, מרתפים וכל כוך, בו ניתן היה להצטופף. רבים לנו תחת כיפת השמיים.

אנו הסתדרנו בבית קטן, שהכיל חדר אחד גדול עם תוספת צרה, מחוסרת חלון. רשמית, יועד רק לנו, אלא שהתגוררו עמנו שלוש אחיותיי, אמי, היתום אחר אחי וידידנו, יוסף רוזן, עם אשתו ושני ילדיו.

ביום ב', 20 באפריל 1942, הוקף מאידאן טטרסקי בידי אוקראינים תחת פיקוד אנשי אס.אס.. השוטרים היהודים התפזרו בכל הישוב והזעיקו את כל התושבים, שיופיעו בכיכר. נאמר לנו שהגרמנים עומדים לערוך רישום מדויק של אנשים, כדי לראות כמה דירות חסרות עדיין ושיוקמו צריפים למחוסרי הדירות. מובן שהייתה זו תרמית נבזית. באותו יום נלקחו 5,000 איש למאידאנק (מחנה השמדה). רק עתה ידוע לנו בבירור מה קרה לאנשים שנלקחו. הם נורו כולם למוות ביער בסביבת קרפצה.

כך איבדתי ביום זה שתיים מאחיותיי, רומה וברונקה, שנכללו בין קורבנות הרצח המתועב.

שרה ניצלה יחד עם בנו היתום של אחי ועם אמו. הם הצליחו להתחמק מהגרמנים ולהתערבב בין בעלי כרטיסי ה-J, להם הותר להישאר במאידאן טטרסקי. לא הייתה משפחה אחת שלא סבלה הפעם אבדות מכאיבות. למחרת, הוציאה המועצה היהודית כרטיסי J למחוסרי הכרטיס שניצלו.

קיץ שנת 1942 עבר בשקט יחסי, ללא אקציות. מספר התושבים גדל מיום ליום הודות לשטף אנשים מעיירות אחרות שבמחוז לובלין. הם חשבו שישבו לבטח וירחקו מסכנה ב"גטו לדוגמא" שלנו. כאשר החלו הגרמנים בחיסול גטו ורשה, ביולי, הגיעו למאידאן טטרסקי גם פליטים משם. באוגוסט בוצעו אקציות חיסול רבות בעיירות הסמוכות וגם משם נמלטו למאידאן טטרסקי אלה שחיפשו מקלט.

אולם בשניים בספטמבר 1942 שוב הוקף הגטו מכל העברים ושוב נצטוונו להתייצב בכיכר. המיון ארך שש שעות. כולנו הצטוונו לשכב על הקרקע, כדי שלא נוכל לזוז מהמקום. אמי ואחותי הסתתרו ולא יצאו מהבית

ובן אחי היתום נשאר במיטתו. ביצאנו, שמעתי את קול בכיו וחזרתי ולקחתיו איתי. היה זה מעשה טירוף, כי לנשים עם תינוקות נשקפה הסכנה הגדולה ביותר. בינתיים, התקדם משה עם שני ילדינו ולא עלה בידי למצוא אותנו במשך כל מהלך האקציה. ניצלתי אז בנס, כי שוטר יהודי שהכירני ערב לי והורשיתי לשוב לגטו עם סיום האקציה. נאספו בפעולה זו למעלה מאלף איש למשלוח למאידאנק.

אקציה זו הגדילה את תחושת אי-הביטחון בליבנו. התחלנו להבין, שלכולנו צפויה השמדה. עדיין היו כאלה שהשלו את עצמם שמעתה תמו האקציות וישרור שקט ושלווה. כי הן אי אפשר להעלות על הדעת שהגרמנים ישמידו את כל היהודים, מאחר ונזדקקו לידיים עובדות לבתי החרושת שלהם. גורלנו נחתם כבר אז על ידי ממשלת הרייך השלישי, אלא אנו, משוללי רדיו ועיתונים, לא ידענו על כך.

בתקופה זו התחלתי להרהר בזה, שההצלה היחידה היא בצד הארי, ואכן אנשים בעלי "מראה פנים ארי" החלו נעלמים מהגטו. הייתי חייבת גם אני להשיג ניירות אריים, כדי שאוכל לחיות בין הגויים. קניתי מפולנייה אחת את תעודות הלידה שלה ושל בתה, שמתה לפני מספר חודשים. סיעה לי בעניין זה חברתו לעבודה לשעבר של משה, רגינה צ'יז'יבסקה, שעמדה בקשר איתנו מהתחלת הכיבוש הגרמני ועזרה לנו במה שיכלה. היא אפילו הסתירה בביתה דברי ערך שלנו. היא דיברה על ליבנו שנברח מהגטו והציעה לנו את חדרה הצנוע והיחיד. הסכימה אפילו לקחת את בתנו, רות, לאחיה, שהתגורר בנאלנצוב, בסביבת לובלין.

משה התנגד לכל נסיון בריחה. הוא טען, שאם כולם אבודים, אין טעם להמשיך בחיים ומוטב למות עם כולם. הוא גם ניבא, שמי שיציל את עצמו וייוותר בחיים לא יהיה מאושר לעולם. כמה צדק בדבריו!

פעולת ההכנה לעזיבת הגטו הייתה מעתה נתונה ליוזמת בלבד. קניתי גם לאחותי, שרה, תעודת לידה מהחלבנית שלנו, ששמה היה ורוניקה לוקאשיק. היא גרה בקרבת גדר התיל הדוקרנית של הגטו והבריחה דרכה מצרכי מזון, עליהם הרוויחה יפה. בהשגת תעודת זהות חדשה מזויפת מצויידת בצילומי, עזר לי אחד, פוגלגרן. לצערי, נהרג במחנה.

עתה נותרה בעיית בני, אלכסנדר. חשבתיו אפילו, שכדי להציל אותו מידי הגרמנים, צריך שיעבור ניתוח פלסטי, שיחזיר אותו למצב לפני ברית המילה. סימן היכר זה עזר לגרמנים בחיפוש אחר יהודים נמלטים. אבל כולם אמרו שדעתי נטרפת עלי כבר ברגע שחושבת אני על כך.

ובאורח פלא ידעה והבינה שאל לה להמשיך ולהיקרא רות - אלא מעתה ואילך תיקרא טרסה, ושעליה לנסוע ל"דודתה" שבעיירה נאלנצוב.

קשה יותר היה למצוא משפחה שתסכים לקבל את אלכסנדר, בני. הלכתי לשוער לשעבר של ביתנו שברחוב וישינסקי, שגר עתה במקום אחר. הוא לא הסכים, מפחד מפני בעל הבית שלו, ששימש מלשין אצל הגרמנים. הימצאות של ילד או מבוגר יהודי בבית של נוצרים סיכן גם אותם בסכנת מוות. בכל זאת, הבטיח לכתוב לקרובו שגר בבקתת יער ואמר לי לבוא אליו לשם קבלת תשובה. לא הופעת יותר אצלו, כי לא ניתן לי לעשות זאת. חיסול הגטו שלנו הסתיים יותר מוקדם, מאשר אפשר היה לנבא.

היה זה בשבת, 7 בנובמבר 1942, כשפשטה הידיעה בגטו, שהגרמנים מעבירים את בתי המלאכה, על הפועלים הדרושים להם, למבצר לובלין. משמעות פעולה זו הייתה - חיסול מאידאן טטרסקי. לא ידענו אם נותרה לנו שהות של ימים או של שבועות. הייתי מיואשת, כי לא עלה בידי להציל את בני.

בליל יום א', העירה אותי תנועה רבה בגטו. השעה הייתה לאחר חצות. משה קם, יצא החוצה ולאחר רגע שב ואמר

הגיע יום 25 באוגוסט 1942. כבר עם אור השחר, הפך מאידאן טטרסקי למקום מחזה טראגי. שוב גורשו כולם לכיכר היישוב. הפעם ניסו להסתתר רבים שניחשו את הצפוי להם. אולם גם הרודפים שיכללו את שיטות החיפוש שלהם. הפעם, הסתתרו אחותי ואמי עם התינוק בעליית הגג ואני יצאתי עם משה לכיכר. האקציה התנהלה באורח שהפך כבר, לצערנו, לשגרת. כבפעמים הקודמות, גם הפעם הועברה מחצית התושבים למאידאנק. הפליאה אותי העובדה, שבניגוד לעבר, הפעם לא חסו אנשי האס.אס. על הפקידים של משרד העבודה היהודי, שליד מועצת היהודים, שמתפקידו היה לספק כוח עבודה לגרמנים. זה שימש לנו חומר להרהורים על הקץ הקרוב של כולנו.

גם הפעם התלחשו האנשים והגרמנים כנראה הפיצו שמועות שווא, שזאת היא האקציה האחרונה, ואחריה לא יבואו עוד. נחיה בשלום ושלווה. נכון, היו שהאמינו להן והמשיכו להשלות את עצמם בתקוות, שלא היה להן בסיס כלשהו. עם זאת, לא חש איש מאתנו, שהימים עד חיסולו המוחלט של הגטו שלנו ספורים.

לאחר האקציה ה"אחרונה", הוצאתי את רות מהגטו ומסרתיה לידי הגברת צ'יז'יבסקה. רות הייתה אז בת חמש

שנת 1937. אלכסנדר עם רות התינוקת

Alexander, with his baby-sister Ruth

שנת 1945. רות

Ruth

לנו להתלבש, כי עומד משהו להתרחש. כולם היו מלאים חששות ופחדים. הערתי את בני, ציויתי עליו להתלבש מהר ולשים על כתפיו את ילקוט הגב, שהיה מוכן מזה שבועות. תמונה זו נחרטה בזכרוני לעולם. בני הנושא את ילקוט הגב שלו.

יצאתי לראות מה מתרחש בחוץ. לשם כך טיפסתי על גגון העץ, ששימש לי כל הזמן כמקום תצפית, כי ממנו ניתן לצפות על הכביש, כיכר העיירה ועל הדרך מרחוב פאבריצ'ינה אל הגטו. הלילה היה די חשוך והדרך אפופה באפלה. לא ראיתי ולא שמעתי דבר. קפצתי מהגג ונפלתי בין שתי שורות חוטי התיל, שהקיפו את הישוב האומלל שלנו. עד היום אינני יודעת למה קפצתי. הייתה זו פעולה שלא בהכרח. איזה כוח דחף אותי לעשות זאת, כדי להציל את עצמי. זחלתי ועברתי מתחת לשורת החוטים השניה ונמצאתי מחוץ לגטו. צעדתי בכיוון הבתים הנראים במרחק של כמאתיים מטר מהחוטים.

הצטערתי מר על צעד בלתי מחושב זה. התחלתי לדאוג אם אוכל לשוב בבוקר לגטו ללא חותמת על תעודת המעבר שלי, מה ששימש כהוכחה נגדי שעזבתי את הגטו באורח בלתי חוקי. החלטתי ללכת בבוקר העירה ומשם לטלפן למשה.

השחר האיר. רגלי נרדמו מהעמידה על המקום וזזתי אל מאחורי קירות הבית, שליידו עמדתי. רגלי קרסו תחתי, כאשר ראיתי, שהגטו מוקף אוקראינים ואנשי אס.אס.. לא שמעתי שמץ של רעש, למרות שעמדתי בקרבת מקום אליהם. הם ראו אותי, אך עמדתי ללא נייע, למרות שרגלי רצו לרוץ ולברוח. את הסרט עם הטלאי החזקתי בכיס מעילי.

קצין גרמני התקרב ושאל אותי לאן זה אני הולכת. השבתי לו בפולנית כי חולה אני והולכת לרופא. כנראה שנראיתי חולה, כי הוא האמין לדבריי ואותת לי בתנועת יד, שמותר לי ללכת. התרחקתי לאט מהם, כי כל תנועה מהירה מצידה הייתה מחשידה אותי. בדרך פגשתי כמה יהודים שהתקדמו לכיוון הגטו. הם שאלוני: "סליחה, גבירתי, שקט שם אצלכם?" ואני לחשתי כלפיהם בשפתיים חיוורות: "תימלטו לנפשכם!"

צעדי הראשונים היו לדירת הגברת רגינה צ'יז'יבסקה, שעזרה לי להבריא את בתי מהגטו. עדיין המשכתי לקוות שאין זה הקץ. שזאת אקציה "שגרתית" בלבד. אבל במהרה התחוויר לי שזה היה חיסולו הסופי של הגטו. הגיע הקץ, ונותרתי רק עם בתי. כל היתר אבדו לי. על מה שקרה לאחר בריחתי הפתאומית מהגטו, נודע לי מאחותי, שרה. רק אחרי 25 שנה סיפרה לי איך נותרה

בחיים. הייתה זו שתיקה שנבעה מכאב עמוק לאחר אובדן האנשים הקרובים ביותר ללבנו.

שרה ואמנו ישנו בחדרון האטום ורק לפנות בוקר נודע להן שהגטו מוקף מכל עבר. הן שמעו יריות וקולות של שוטרים יהודים, שהתרוצצו ושילחו וממש גירשו את כולם לכיכר. בביתנו הסתתרו 16 איש, שכללו את אחותי, אמי ומכרים רבים שחיפשו מחסה, כי החדר האטום היה חבוי מאחורי קיר מלאכותי. שרה רצתה, שכולם יסתתרו עד עבור זעם, אבל משה סירב ויצא עם הבן לכיכר. הוא אמר, שהוא בטוח ששום דבר לא יקרה ושזו אקציה, הדומה לאלו שקדמו לה.

את בן אחי מסר משה לאח בית החולים שהיה מידידי ושטען שבית החולים הוא המקום הבטוח ביותר לתינוק ואילו בבית, עלול בכיו לגלות לרודפים את מקום המחבוא. בבית החולים נורה התינוק יחד עם 18 תינוקות אחרים, שהובאו לבית החולים על ידי אמותיהם בתקווה ששם ייוותרו בחיים.

שלושה ימים הסתתרו במקום המחבוא. הם יצאו ממנו לאחר ששוטר מכר אמר להם, שהגטו חוסל סופית ואין יותר טעם להסתתר. על כל אלה שהתחמקו והסתתרו, היה על פי הפקודה, להתייצב מיד בנקודת איסוף במועצה היהודית ומשם יובלו למאידאנק. מי שלא יתייצב וימצאוהו, יומת במקום. שרה לא התכוונה להתייצב, אולם לא הצליחה לשכנע את אמנו שתסכים לעבור לצד הארי. אמנו אמרה: "אם שאיבדה כה רבים מילדיה, אין לה זכות להישאר בחיים". יומיים לאחר מכן, בשעה ששרה נעדרה ממקום המחבוא, נעלמה אמנו ויצאה להתייצב עם כל הנותרים. נימוקה היה, שאין היא רוצה להיות למכשול לבתה שרה ובלעדיה יש לבתה יותר סיכוי להציל את עצמה. אמי הייתה אז רק בת 54 שנה. משה נלקח עם בנו למאידאנק. הילדים, כפי שידוע עתה, הושמדו הראשונים. משה היה במחנה עבודה ברחוב וייניבסקה עד שלושה בנובמבר 1943 ונורה באותו יום בו 18,000 יהודי מאידאנק נורו למוות.

את שנות המלחמה הנותרות העבירה סבתי יחד עם אמי רות תחת זהות ארית בדויה, בפחד מתמיד מפני גילוי. חברו של משה מלשכת המלאכה, רישארד פוסטוביץ, הוא זה שעזר להן למצוא מקום מסתור אצל בת דודתו, הגברת סטפניה פארצ'ינסקה, ואצלה הן גרו עד תום המלחמה, בכפר סלאבינק שלייד לובלין. שניהם הוכרו כחסידי אומות העולם.

בית החולים היהודי

רחוב לוברטובסקה 83 (בעבר 53)

The Jewish Hospital

בית החולים היהודי (צילמה שוש לור, 2012)

בית חולים יהודי נמצא את שמותיהם של שני רבנים דגולים: רב העיר, ר' שניאור זלמן פרדקין, "הגאון מלובלין"; והצדיק רבי לייבלי אייגר.

ר' שניאור זלמן פרדקין, רב ופוסק חב"די, היה גאון "בזכות עצמו", אך כדאי להכיר גם את ה"ייחוס" שלו: נכדו היה המפקד הראשון של הפלמ"ח, האלוף יצחק שדה.

רבי לייבלי (יהודה לייב) אייגר היה אבי שושלת אייגר (שושלת לובלין) בתנועה החסידית.

המנהל הראשון והרופא הראשי של בית החולים היהודי היה ד"ר בנימין טץ.

בשנת 1898 התמנה ד"ר יעקב צינברג לרופא ראשי ומנהל. הוא כיהן בתפקידו במשך כארבעים שנה. וכך נכתב על אודותיו:

"ד"ר צינברג, יליד לובלין, למד רפואה בוורשה. השתייך לחוג המתבוללים. בביתו דברו פולנית. בראשית דרכו

בסמוך זה לזה ניצבים בקצה רחוב לוברטובסקה שלושה מבני ציבור יהודיים מרשימים. מבנים נאים אלה הם עדות אילמת לעברה המפואר של קהילה יהודית רבת גוונים ורבת יכולת. הם הוקמו למטרות שונות בעקבות מאמציהן של קבוצות שונות בתוך הקהילה היהודית. שלושתם היו למקור גאוה לקהילה כולה:

- "ישיבת חכמי לובלין" מיסודה של 'אגודת ישראל'
- בית התרבות על-שם י"ל פרץ מיסודה של תנועת 'בונד'

- בית החולים היהודי
העתיק שבהם הוא בית החולים היהודי.

ב-14 בנובמבר 1886 נפתח בית החולים היהודי בלובלין. הוא הוקם בכספי תרומות של יהודי לובלין והמחוז. באיגרת ההתרמה הכריזו ראשי הקהילה על המטרה: "לייסד ולהקים בית חולים חדש, בית רחב ידיים כלול בהדרו". בראש החותמים על איגרת ההתרמה להקמת

וד"ר יהודה שפירא, רופא העיניים **ד"ר זיגלוקס**, רופאי הילדים **ד"ר הירש טננבאום** ו**ד"ר ליאון כגן**. מנהל המעבדה היה **ד"ר מיצ'סלב צוקרפיין**. במחלקת הרנטגן עבדו **ד"ר שיף** והרופאה **ד"ר סירקין**.

תקופת הכיבוש הגרמני

אחד הקורבנות הראשונים בתקופת הכיבוש הגרמני היה הבקטריוולוג של בית החולים, מנהל המעבדה **ד"ר צוקרפיין**. עם כניסת הגרמנים לעיר העלילו כי הוא מכין חומר בקטריאלי אשר נועד להפיץ מחלות מידבקות בקרב אנשי הצבא, ו**ד"ר צוקרפיין** נידון למוות.

יהודים שגורשו משטטין (כיום שצ'צ'ין), הובאו ללובלין. הזקנים והחולים מבין אלה לא היו מסוגלים ללכת בשלג, והם הוכנסו לבית החולים כשידיהם ורגליהם קפואות. במשך יום אחד בוצעו בבית החולים היהודי עשרות ניתוחים באצבעות הרגליים והידיים.

פליטים רבים מערי פולין השונות הגיעו ללובלין והציפו את העיר. עקב כך נוצרה מצוקת שיכון חריפה, ותושבי העיר נאלצו לקלוט בדירותיהם את הפליטים. צפיפות, רעב, קור ותנאי תברואה לקויים גרמו להתגברות התחלואה בגטו. בית החולים נאלץ להתמודד עם עומס רב של חולים בד בבד עם מחסור בצידוד, במיטות ובתרופות.

בשנת 1941 פרצה מגפת טיפוס בגטו, ובית החולים היה צר מלהכיל את מספרם הרב של החולים. נפתח בית חולים חדש למחלות מדבקות; היה זה בית התרבות ע"ש י"ל פרץ. בנייתו הושלמה ערב המלחמה, אך הוא לא נחנך - חנוכת הבית נקבעה ל-1 בספטמבר 1939... עתה הוסב בית התרבות לבית חולים לנפגעי המגפות.

באותם הימים הקשים, בעת שיהודי לובלין נכלאו בין גדרות הגטו, פתח בית החולים את שערי גנו בפני הילדים. כל גני העיר נותרו מחוץ לתחום עבור היהודים, ולא היה לילדי הגטו מקום לשחק בו פרט לכן שהקיף את בית החולים היהודי.

רק המציאות האכזרית יכולה לביים תמונה כזו: בתוך הבניין נאנקו וגססו החולים, ולמטה בגן שיחקו ילדים. לא לזמן רב.

26 במאָרס 1942 - יום חיסול בית החולים היהודי

"מי שעבר עליו היום הוא ולא זרקה שיבה בו, לא ילבין שערו לעולם" -

כך כתבה שרה (סויקה) ארליכמן-בנק, אחות בבית

הרפואית עורר התנגדות מצד הציבור, שהעדיף להתרפא אצל נוצרי ולא אצל יהודי מתבולל. במסירותו לחולים רכש במהרה את חיבת הקהל. בחולים עניים טיפל חינם. נאמר עליו כי 'לא היה לב יהודי בעיר, שד"ר צינברג לא שם אזנו לו במשך עשרות שנות פעולתו הרפואית'.

בהנהלתו היה בית החולים היהודי לאחד המוסדות המכובדים בעיר ובמחוז. במשך שנים היה סגן יו"ר של לשכת הרופאים, יהודי יחיד במעמדו. במהלך חייו השתנו דעותיו הפוליטיות מהתבוללות לציונות.

הוא נפטר ביוני 1939. בעת מסע הלוויה נסגרו החנויות ברחובות ואחרי ארונו הלכו אלפי יהודים.

בבית הקברות היהודי נכרה קברו ליד אביו ו**ד"ר טץ**, הרופא הראשי של בית החולים היהודי לפניו."

בית החולים היהודי ידע עליות ומורדות. המצב הכספי היה קשה. לאחר מלחמת העולם הראשונה שוקם והורחב בעקבות מסע התרמה נוסף שנערך בקרב יהודי לובלין.

משנת 1936 ואילך ניהל את בית החולים **ד"ר הנריק (הירש) מנדלבוים**. במחצית השנייה של שנות השלושים, ערב מלחמת העולם השנייה, היה בית החולים מוסד מפואר מבחינה מקצועית ומבחינה חומרית. הרמה הרפואית בו הייתה גבוהה, הוא כלל כ-100 מיטות והיה משוכלל ומצויד היטב. בבית החולים היהודי היו חדרי ניתוח, מחלקה פנימית, מחלקה נירולוגית, מחלקת עיניים, מחלקת עור, מחלקת יולדות, מחלקת גרון ואוזניים, מעבדות, מכון רנטגן ומחסן תרופות.

בשנת 1930 נפתחה בבית החולים מחלקת ילדים. מחלקה זו הייתה מצוידת היטב הודות לסיוע שנתקבל מ'אגודת הנשים הציוניות' בלובלין ומ'ארגון יוצאי לובלין' באמריקה.

בשנת 1938 נוסד מכון להידרותרפיה. ליד בית החולים התקיים בית מדרש, והחולים התפללו בו.

גן נאה הקיף את בניין בית החולים. מתנדבות מקֹבֶרֶת 'ביקור חולים' היו באות לתמוך בחולים עניים ולהגיש להם "א גלעזעלע טיי" - כוס תה, פרוסת עוגה ופירות.

בכל ערב שבת התקיימו בבית החולים הרצאות פומביות של הרופאים בנושאים רפואיים.

נזכיר רק אחדים מהרופאים הרבים, המעולים והמסורים שעבדו בבית החולים היהודי: **ד"ר אברהם קרשמן**, **ד"ר הולצברג**, הרופאים המנתחים **ד"ר שמואל רוזן**

החולים. ואלה דבריה:

"בית החולים הוקף אוקראינים מכל עבריו. הוטל עלינו להוציא במו ידינו את החולים הקשים על אלונקות למקום האיסוף שבבנין השומר. אלה החולים שעוד אתמול טיפלנו בהם במסירות נפש! תוך רגעים ספורים דמו לערימת הזבל המחכה לעגלת האשפה. הפרידו בין משפחות שהיו כאן ביחד. היו מעשי זוועה עד טירוף.

השיא שבהם היה פינוי חדר התינוקות, שרק עכשיו נולדו. מהקומה השנייה זרקו דרך החלונות את התינוקות שרק נולדו. בכי העוללים וזעקות האמהות האומללות מצלצל עד היום באוזניי.

אחר כך בא תור החולים המתהלכים והפרסונל. עם פנקסים ביד עמדנו לפני הקלגסים. ברמיזת אצבע שמאל או ימין, קבעו לחיים או למוות."

חייהם של החולים הקלים, אלה שסומנו "לחיים", היו קצרים מאוד. החולים הקלים והצוות הרפואי הוסעו במשאיות ליער ניימצה, כ-15 קילומטרים מלובלין, ונורו שם למוות.

קבוצה קטנה של אנשים, ביניהם גם סויקה ארליכמן, הושארה בחיים כדי לנקות את בית החולים ולהכינו לקבלת חולים חדשים - חיילים גרמנים פצועים מהחזית הסובייטית.

כיום זה בית חולים לילודות ולגינקולוגיה, המשרת את אוכלוסיית העיר.

מקורות

- ארליכמן-בנק, שרה (סויקה) (1976). **בידי טמאים**. תרגום: נחמיה רבן. תל-אביב: בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ארליכמן-בנק, שרה (תשמ"ו). **סויקה: האשה ששרתה עם אלהים ואנשים**. עפולה: הוצאת המשפחה.
- בלומנטל, נחמן וקוזין, מאיר (עורכים). (1957). **אנציקלופדיה של גלויות: כרך ה - לובלין**. ירושלים.
- **קול לובלין**, 17 (1982).
- **קול לובלין**, 21 (1986).
- **קול לובלין**, 22 (1987).

יהודית מאיר

ד"ר זיגלזוקס

לקחו גברים בעלי מקצוע לעבוד במחנה פלוגפלאץ (פלאגה לשקביץ). ד"ר זיגלזוקס הצהיר שהוא סנדלר ונשלח לפלוגפלאץ גם הוא.

באותם הימים שלחו הגרמנים ברכבות את אלפי יהודי לובלין. שום מכתב או פיסת מידע לא הגיעו מאלה שנשלחו, ורובם שיערו כי לא ישובו עוד. הדעה הרווחת הייתה שיוכל לשרוד כל מי שתהיה לו עבודה ויהיה נחוץ לגרמנים.

הוא שובץ לעבודה בבית מלאכה לייצור נעליים כתופר נעליים.

גם גורלם של אסירי הפלוגפלאץ לא שפר עליהם. גם הם הושמדו כמו אחיהם. ביניהם היו יחיאל וייצמן וד"ר זיגלזוקס.

ספטמבר 2012

אמי ז"ל, מלכה זיסקינד לבית אקרמן, סיפרה לי מעט פרטים על אודות ד"ר זיגלזוקס, מנהל בית החולים היהודי בלובלין.

בשנת 1940 ילדה אמי בן בבית החולים היהודי בלובלין. התינוק שנולד היה בנם הראשון שלה ושל בעלה, יחיאל וייצמן. הלידה הייתה לידת עכוז קשה מאוד: משקלו של הילוד היה למעלה מארבעה קילוגרמים, והוא יצא לאוויר העולם ללא רוח חיים.

אמי חשבה שהרופאים לא עשו די כדי להחיות את תינוקה. ברגעים קשים אלה חשה כי עולמה חרב עליה. היא מיררה בבכי ומיאנה להתנחם. מנהל בית החולים, ד"ר זיגלזוקס, ניגש למיטתה וניסה להרגיעה. הוא אמר לה שבזמנים איומים ונוראים כאלה יהיה לה קל יותר לשרוד ללא תינוק. דבריו לא הקלו את אסונה.

ב-1942, כאשר היהודים שנתרו בגטו לובלין הועברו למיידין טטרסקי, ד"ר זיגלזוקס היה ביניהם. הגרמנים

אחדים מאנשי הצוות הרפואי שהוזכרו במאמר

ד"ר הירש טננבאום

רופא ילדים. ממייסדי האגודה לתרבות "הזמיר".
בזכרונותיה של שרה (סויקה) ארליכמן היא כותבת עליו: "ב-1 בנובמבר קושטנו במגן-דוד צהוב. מה נורא הרושם שעשה עלי ד"ר הרש טננבאום הזקן שהקדים לבוא לבית-החולים והטלאי מודבק על בגדו. עיני נתמלאו דמעות. הקפנו אותו והוא הרגיע אותנו בקולו הרועד: "אין בכך כלום, ילדים; גם כך נישאר יהודים, אין זאת חרפה לנו".

ד"ר הרש מנדלבאום

היה ראש המחלקה למחלות פנימיות וניהל את בית החולים בסוף שנות השלושים. היה פעיל בשיקום בית החולים אחרי מלחמת העולם הראשונה.

ד"ר יעקב צינברג

מנהל בית החולים במשך ארבעים שנה. בהתמסרות ללא גבול עסק במקצועו. על קיר בית החולים נקבע לכבודו לוח שיש לזיכרון פעילותו הרפואית. כל ימיו גר בלבה של לובלין היהודית, ברינק 19.

ד"ר אברהם קרשמן

רופא בבית החולים היהודי.
עלה ארצה בשנת 1950 והיה יו"ר ארגון יוצאי לובלין בישראל.

שרה (סויקה) ארליכמן-בנק

אחות בבית החולים היהודי.
סויקה שרדה ושימשה פה לאלה שלא שרדו.
ספרה "בידי טמאים" הוא מספרי העדות הראשונים בנושא השואה.
יזמה גביית עדויות מ-122 ניצולי שואה בעירה, עפולה, ע"י תלמידים מכיתות י"א-י"ב.
העדויות התפרסמו בספר "השתיקה שהופרה". הספר קיבל את פרס "משואה".
הייתה מהפעילות המרכזיות בארגון יוצאי לובלין בישראל.

The Dead Don't Praise God

Elegy by **Jacob Glatshteyn**
Lublin poet and writer

*We accepted the Torah in Sinai,
And in Lublin we gave it back.
The Dead don't praise God –
The Torah was given for life.
And just as we stood together
At the giving of the Torah,
So indeed did we all die in Lublin.*

לא הסתים יהללו יה

מאת המשורר והסופר היידי בן לובלין
יעקב גלַטשטיין

בסיני קבלנו את התורה
ובלובלין החזרנו אותה.
כי לא הסתים יהללו יה,
והתורה תורת חיים היא.
כולנו היינו במעמד הר סיני,
וכולנו בלובלין סתנו.

נישט די מתים לויבן גאט / יעקב גלאטשטיין

איז ביים בארג סיני געשטאנען
און מקבל געווען די תורה.
געשטאָרבענע, לעבעדיקע, נאָך נישט געבאָרענע.
אלע יידישע נשמות האָבן אָפּגעענטפּערט:
מיר וועלן האָרען און הערן.
דו, דאָס טרויעריקסטע יידישע יינגעלע פון אלע דורות,
ביזט אויך ביים בארג סיני געשטאָנען.
דיינע נאָזלעכער האָבן געשמעקט
דעם ראָזשיניקע-מאַנדל פון יעדער וואָרט אין דער תורה.
ס'איז געווען שבועות - יום טוב פון גרינס.
האָסט ווי א זינג-פּוּיגל מיטגעזונגען:
כ'וועל האָרען און הערן, הערן און האָרען,
פון אָנהויב, ביז אָנהויב, ביז אָנהויב.
יידיש יינגעלע, אָנגעצייכנט איז דיין לעבן
אויפן אויסגעשטערנטן יידישן הימל,
האָסט קיינמאָל נישט געפּעלט,
האָסט נישט געטאָרט פעלן.
מ'האָט דיך אויסגעהאַפּט און אויסגעבעטן,
אלעמאָל ווען מיר זענען געווען, ביזטו אויך געווען.

די תורה האָבן מיר מקבל געווען ביים סיני,
און אין לובלין האָבן מיר זי אָפּגעגעבן.
נישט די מתים לויבן גאט,
די תורה איז געגעבן געוואָרן צום לעבן.
און אזוי צוזאַמען ווי מיר זיינען אלע באַזאַמען
געשטאָנען ביי מתן-תורה,
אזוי וואָר זיינען מיר אלע געשטאָרבן אין לובלין.
דעם צעצווייגטן קאָפּ, די פרומע אויגן,
דאָס ציטערדיקע מויל פון אַ קליין יידיש קינד
וועל איך איינזונדערן
אין אזא פּאַרכטיק מעשהלע.
כ'וועל פּאַר אים אויסשטערענען אַ יידישן הימל
און אים זאָגן אזוי:
ס'יידישע פּאַלק איז א פייערדיקע זון
פון אָנהויב, ביז אָנהויב, ביז אָנהויב.
לערן זשע, יינגעלע, טייער יידיש יינגעלע,
פון אָנהויב, ביז אָנהויב, ביז אָנהויב.
ס'גאנצע אויסגעחלומטע פּאַלק

און ווען מיר זענען געוואָרן אויס,
ביזטו מיט אונז נישט געוואָרן.
און אזוי צוזאַמען ווי מיר זענען אלע באַזאַמען
געשטאַנען ביי מתן-תורה,
אזוי וואָר זענען מיר אלע געשטאַרבן אין לובלין.
פון אומעטום זענען טייערע נשמות אָנגעפּלויגן,
אויסגעלעבטע, יונג-געשטאַרבענע,
פארפייניקטע, אויף אלע פייערן אויסגעפרוּווטע,
נאָך-נישט-געבאַרענע,
אלע געשטאַרבענע יידן, פון עלטער-זיידן אברהם אָן,
זיינען געווען אין לובלין ביים גרויסן חורבן.
אלע וואָס זיינען ביים בארג סיני געשטאַנן
און מקבל געווען די תורה,
האָבן גענומען אויף זיך די הייליקע מיתות.
מיר ווילן מיטשטאַרבן מיטן גאַנצן פּאָלק
מיר ווילן נאָכאַמאָל טויט ווערן,
האָבן די נשמות געיאָמערט.
די מאַמע שרה, די מוטער רחל,
מרים און דבורה הנביאה,
זענען מיט תחינות און געזאַנגען אויסגעגאַנגען.
משה רבינו וואָס האָט אזוי נישט געוואָלט שטאַרבן,
ווען זיין צייט איז געקומען
איז נאָכאַמאָל געשטאַרבן.
און זיין ברודער אהרן,
און דוד המלך
און דער רמב"ם, דער ווילנער גאון,
דער מהר"ם און מהרש"ל,
דער חוזה און אברהמעלע אייגער.
און מיט יעדער הייליקער נשמה
וואָס איז אויסגעגאַנגן אין יסורים,
זענען מיטגעשטאַרבן הונדערטער נשמות
פון טייערע געשטאַרבענע יידן.

און דו, געשמאַק יינגעלע, ביזט דאָרטן אויך געווען.
דו, אָנגעצייכנטער אויף דעם אויסגעשטערנטן יידישן הימל,
ביזט דאָרטן אויך געווען און געשטאַרבן.
זיס ווי א טויב האָסטו געשטרעקט דיין האלדז
און געזונגען מיט די אבות און די אמהות.
פון אָנהויב, ביז אָנהויב, ביז אָנהויב.
פארמאך די אויגן, ליב יידיש יינגעלע,
און דערמאָן זיך ווי דער בעל-שם האָט דיך איינגעוויגט
אין זיינע אָרעמס,
ווען ס'גאַנצע אויסגעחלומטע פּאָלק
איז אויסגעגאַנגען אין די גאז-קאַמערן פון לובלין.
און איבער די גאז-קאַמערן,
און הייליקע געשטאַרבענע נשמות,
האָט זיך גערויכערט אן איינזאַמער, א פארלאָשענער סיני.
יינגעלע מיט צעצווייגטן קאָפּ,
פרומע אויגן און ציטערדיקן מויל,
דאָס ביזטו דאָך געווען, די שטילע, קליינע, עלנטע,
אָפּגעגעבענע תורה.
ביזט געשטאַנען אויפן סיני און געוויינט,
אריינגעוויינט דיין געוויין אין א טויטער וועלט.
פון אָנהויב, ביז אָנהויב, ביז אָנהויב.
און אזוי האָסטו געוויינט:
די תורה האָבן מיר מקבל געווען ביים סיני,
און אין לובלין האָבן מיר אָפּגעגעבן.
נישט די מתים לויבן גאט.
די תורה איז געגעבן געוואָרן צום לעבן.

אחרי שבעים שנה

מסע ללובלין

של

יוצאי לובלין ובני דורות ההמשך

במקום שבו דורכות רגלינו היה פעם הרובע היהודי (צילמה: שוש לור)

The place that we are standing now was once the Jewish quarter

לפני ארון הספרים

רח' לוברטובסקה 8, בית הכנסת "חברה נושאים" - מרכז המורשת היהודית בלובלין
Lubartowska St. #8, "Hevra Nosim" synagogue, center of Jewish Cultural Heritage

בלז'ץ

Belzec

אצרותי מבלז'י

מחנה ההשמדה בלז'ץ ממוקם בגבול פולין-אוקראינה. צמוד לתחנת רכבת. המחנה פעל במשך כתשעה חודשים בלבד. מחודש מרץ 1942 ועד נובמבר באותה שנה. במהלך תקופה קצרה זו הושמדו בו כ-500,000 יהודים בהם 26,000 מיהודי לובלין. היה זה מחנה השמדה בלבד. לא היו סלקציות. יהודים שהגיעו לתחנה הומתו עוד באותו יום.

חודש מרץ שנת 2012.

שבעים שנה אחרי השמדת יהדות לובלין אני חוזר. אני חוזר עם קבוצת בניס ונכדים של שרידי החורף ההוא. חודש מרץ שנת 1942.

אני חוזר למקומות בהם לא הייתי מעולם.
אני חוזר ללובלין. מחוז הילדות של סבא יהודה.
אני חוזר למיידנק. מחוז אבדן הילדות של הניוש בן התשע.
אני חוזר לפולין. ארץ החיים שהיו.
אני חוזר לבלז'ץ. ארץ המוות.

זה היום האחרון של הקבוצה בפולין.
לובלין. מיידנק. קרמפיניץ.
בלז'ץ תחנה סופית.
משך הנסיעה מלובלין לבלז'ץ ארבע שעות.
לכיוון אחד.

בלז'ץ.
המקום שאיש ממנו חי עוד לא חזר.
חוץ מחיים הירשמן ורודולף רדר.
שניים חזרו.
חצי מיליון לא.

נוסעים בכביש המקביל למסילת הרכבת.
משמאל מגרש כדורגל. שערים ללא רשתות.
כשאני רואה מגרש כדורגל ושערים אני שוכח הכל.
מחלת ילדות שלא עוברת.

הנה רציף תחנת הרכבת.
בדיוק כאן הצטוו אמא של סבא שלי ובנותיה לפשוט את בגדיהן, להשאירם על הרציף ולצאת לדרכן האחרונה.
אל נא תאמר.
בדיוק עכשיו אומר מישהו באוטובוס שכבר מגיעים ושנלבש את המעילים ואח"כ נפשוט אותם ונשאירם במוזיאון.
אני מצטמרר.

הגענו לבלז'ץ.
יורדים מהאוטובוס. ההכנות לקראת טקס הזיכרון שיחל בעוד כשעה בעיצומן.
על פני האדמה בנו מוזיאון. הניחו אלפי אבנים במעלה הגבעה. כתבו שמות של אנשים. חרטו שמות קהילות שנכחדו.
מתחת לפני האדמה נהרסו חיים. התיכו משפחות שלמות. קטפו תרבות עשירה. מחקו צחוק ילדים.

המסע הזה מתקרב לסיומו.
עד עכשיו ההומור השחור הקל עליי את נטל המשא.
אני מנסה לחשוב על עוד בדיחה שחורה דבילית ברוח הימים האחרונים.
סבון של פעם, dead and no breakfast, אתקשר אליך אחרי שאצא מתאי הגזים.
אני לא מצליח.
בכניסה לבלז'ץ אני מאבד את ההומור השחור.

רוברט קובאלק הוא המדריך שלנו.
רוברט הוא היסטוריון.
הוא מלווה אותנו בימים האחרונים.
אנציקלופדית שואה מהלכת.
בור סוד שאינו מאבד דבר.
מכיר כל בור הריגה, קבר אחים, מחנה השמדה.
זוכר תאריכים, מקומות, משלוחים.
הוא מספר לנו על בלז'ץ.
שנת הקמת המחנה. מספר חודשי הפעלתו. מספר משלוחים ליום. כמות הנספים.
הוא מפרט את מסלול דרכם האחרונה.
כאן הם הורדו מהרכבת.
פה הם השאירו את הבגדים.
לשם הם נלקחו.
והנה כאן איפה שאתה רואה את הדשא, היו פעם תאי הגזים.
רוברט מתאר עובדות יבשות אבל העיניים שלו לחות.
הוא עוצר לרגע את שטף הדיבור. את רצף העובדות.
שואף אוויר. מסתכל עלינו. מחכה לשאלות.
יש שאלות ?
לא. אין שאלות. הכל ברור.
חמש מאות אלף קורבנות.
עשרים ושישה אלף יהודי לובלין.
תשעה ירחי השמדה.
שני ניצולים.
אחד אלוהינו.

טקס הזיכרון עומד להתחיל.
אנחנו נעמדים מסביב.
הטקס מתחיל.
אנשים שלבושים יפה ונראים מאד חשובים, נושאים נאומים ארוכים בשפה שאני לא מבין.
הטקס חלבי על פני האדמה.
הבשר והדם מתחתיה.

עברו שבעים שנה. הם לא מתערבבים.
חלביות הטקס עם בשר הקורבנות.
טקס כשר.
אין קשר.
אין לי סבלנות.

אני חוזר למוזיאון, שהוקם בסמוך, כדי להשלים את הסיור שהתחלתי קודם.
רואה את אלפי מפתחות הבתים, שלקחו היהודים מהגטו, כדי שיוכלו להיכנס הביתה כשתיגמר המלחמה.
קורא את הסיפור על שני ניצולי בלז'ץ היחידים שנותרו בחיים: חיים הירשמן ורודולף רדר.
חיים הירשמן העיד לאחר המלחמה בפני הוועדה היהודית היסטורית בלובלין.
בתום יום העדות הראשון שלו הוא שב לביתו.
באותו הלילה דפקו שני אנשים על דלתו וכשפתח אותה, ירו בו למוות.
אשתו לא ויתרה ולמחרת בבקר המשיכה את עדותו המפורטת לפי הסיפורים ששמעה ממנו במשך שנה.
רודולף רָדֶר העיד שנים אחר כך.
הוא זכר את הכל, אבל סבל ממחלת הקטרקט המכסה את אישוני העיניים בקרום לבן ומסתירה את הראייה.
כשהגיע למסדר הזיהוי, לא יכול היה לזהות בוודאות את מפקדי המחנה.

אני חוזר לטקס.
כומר ורב נושאים תפילה.
נשמע כמו התחלה של בדיחה.
הם מקריאים תפילה נוצרית וקדיש ואל מלא רחמים.
אני נזכר במה שכתבה אמא שלי לאחר ביקורה הראשון בבלז'ץ:

"עֵשֶׁב מְכֻסָּה אֶת בּוֹרוֹת הָעֵנֶק שְׁאֵל לוֹעַם הַשֶּׁלֶכוֹ וְנִעְרְמוּ גּוֹפּוֹת אֶחֱינוּ הַמוֹמְתִים וְכוּסוּ בְּחוֹל,
וְדָמָם הַשְּׁחוּר הֵיא מִבְּעֵבֶע וְעוֹלָה וְזוֹרֵם וּמְרִטִיב אֶת רַגְלֵי הָאֲסִירִים הָאוּמְלָלִים הַגּוֹרְרִים אֶת אֶחֱיהֶם מִחֲדָרֵי הַגֹּז,
וּמְטַמְיִנִים אוֹתָם בְּאֲדָמָה,
וּבְלִילָה עַל דְּרָגָשׁ מִתְעַטְפִים בְּטִלְיָה וּתְפִלִּין, שְׂמֵצָאוּ בְּמַחְסֵי הַחֲפָצִים הַשְּׁדוּדִים,
וּמִתְפַּלְלִים קָדִישׁ עַל דְּמֵי אֶחֱיהֶם הַצּוֹעֲקִים מִן הָאֲדָמָה,
וְיוֹדְעִים כִּי מָחָר יִירוּ גַם הֵם עַל שְׁפַת אוֹתָם בּוֹרוֹת וְיִאֲסְפוּ אֶל עַמָּם."

קר. שמש שקרנית מעלינו. מאירה אבל לא מחממת.
אמא יקרה שלי נטע ואחי היקר לי שמוליק, עומדים לצדי עטופים במעילים.
אמא של סבא שלי חיה-דבורה ושתי אחיותיו אסתר ורחל עמדו כאן לפני 70 שנה עירומות, קופאות בשלג.
בטח התפללו שמע ישראל. אין שומעים.
עמדו כאן אין אונים. אין עונים.

אני מביט לשמיים מאין יבוא עזרם.
מסתכל סביב ורואה את בני הדור השני והדור השלישי של השרידים, עומדים במקום בו עמדו אבותיהם.
יוסי דקר לבית זקרויצי'ק, נויה ונועם שבלעדיהם לא היינו מגיעים עד הלום.
שני ובן דודה יוני, הנכדים של יוכבד פלומנקר מאחרונות הדור הראשון.
איטה ובתה עדי לבית משפחת הלברשטט רבת הפעלים.

אירית קפלן-גוורץ-אובליגנרהץ, בעלה סטיב הכדורסלן הגדול וילדיהם תום וסיון החיים בקו ת"א - התפוח הגדול.
ירוחם הבן של דוד שטוקפיש שלמד עם סבא שלי באותה כיתה, אשתו רותי ובתו גלית. הבן אמיר חזר לביתו אתמול.
מייקל רוזנבוש יונגער-מן עם מקל. איש מבוגר עם סקרנות ונשמה של ילד.
שאר חברי הקבוצה עומדים מפוזרים בין כל באי הטקס.
בכל זאת הגענו למרות הכל.

יוסי מסמן שצריך להזדרז כדי להספיק לטיסה בערב .
אחד אחד ובאין רואה אנחנו עוזבים בשקט את הטקס.
מצעדנו מחריש. היינו פה.
עולים על האוטובוס.
יהודים בדרך חזרה מבלז'ץ ?

אני מתיישב.
אמא שלי לידי. שומרת עליי.
בואי אמא. שבי איתי עד שאגדל.
אני מרגיש יותר טוב.

האוטובוס מתחיל לנסוע.
הנהג מפעיל מיזוג ואני שואל אם זה גז ?
שלום לך. ברוך שובך הומור שחור ודבילי. חסרת לי מאד.
פתאום שני מתפוצצת מצחוק.
קראה בשלט דרכים על חברה בשם קורבֶּנְק.
גם אליה חזר ההומור השחור.

האוטובוס ממשיך לנסוע.
גם המחשבות שלי.
אנחנו בדרך חזרה.
לפני שבעים שנה זה לא היה קורה.
אני חי. תודה לאל. שמור אלוהינו. חזרתי מבלז'ץ'.

אמיר קורא את שמות בני משפחתו
הנספים בטקס "לכל איש יש שם"

Amir, grandson of two Lubliner
families, reading their names - "Each
person has a name"

משפחות שטוקפיש ורונבוש ליד הבית
בו נולד מייק רונבוש. היום שוכנת
בבית זה קונסוליית גרמניה בלובלין
"I was born at Rynek St. #7 in
Lublin", Michael Rosenbush

המסע ללובלין

אין ספק שבביקורנו ראינו גם כמה נקודות אור. התרשמנו מהצלחתם המדהימה של אנשי 'תיאטר NN' ויהודי המקום לשמר את המורשת של יהדות פולין בכלל ויהדות לובלין בפרט.

מפעל ההנצחה ב'תיאטר NN', בית הכנסת היחיד ששרד ברחוב לוברטובסקה (הארכיון והחדר "אנחנו פה"), ישיבת חכמי לובלין, הקראת השמות בפרויקט "לכל איש יש שם", הראיונות שקיימו תלמידי תיכון מקומיים עם משפחות הניצולים - כל הפעולות האלו בלובלין מצטרפות לשחזור המדויק של מחנות ההשמדה, לאנדרטה המרשימה שבמידנק הנמצאת ליד הר האפר אשר נוגע בנימי נפשו של כל אדם, למוזיאון בבליז'ץ ולאנדרטה המרשימה שם לזכר יהדות פולין.

בנאומים הרשמיים שהשמיעו נציגי ממשלת פולין בטקס הממלכתי בבליז'ץ, חסר לי משפט אחד של התנצלות על חלקם של פולנים רבים בשואה. לצערנו, לא מעטים מהם עסקו בתרגום התאוריה הנאצית לשפת המעשים.

הצטרפותם של ילדינו, גלית ואמיר, למסע זה עזרה לי ולרותי אשתי לעבור את המסע הקשה הזה. היה בכך כדי להשקיט מעט את יצר הנקמה המפעם בנו בהיזכרנו כי לא הכרנו כלל את הסבים והסבתות שלנו, ומחצית מהדודות והדודים נרצחו בתנאים נוראיים. דרכנו לנקום הייתה לעמוד על האדמה המחוללת הזו ולזעוק: אנחנו ודור ההמשך שלנו כאן, למרות כל מה שהארץ הזו עשתה לעמנו.

אכן, היה זה מסע קשה. נוכחתי כי צדק אבי באומרו ש"פרט לכאב אין שם מה לראות". אין לנו מה לראות שם, אך יש לנו מה להראות: אנחנו כאן, בישראל, ועם ישראל חי!

כ"ז סיון תשע"ב
18 באפריל 2012

במרץ 1942 החלה לפעול מכונת ההשמדה של הגרמנים על הקרקע הנוחה של פולין.

אחרי שבעים שנה, במרץ 2012, יצאה קבוצה של חברי 'ארגון יוצאי לובלין', בני דור ההמשך, לחוות ולראות את שהכירו וחוו הוריהם והורי הוריהם. כארבעים איש ואישה מכל העולם מצאו לנכון "לזכור ולא לשכוח".

הנרי, דוד שטוקפיש ורבקה לבית רוזנבוש, נולדו, גדלו והתחתנו בלובלין. שמונה ילדים כללה כל אחת ממשפחותיהם הענפות. לימים הם ביקרו בפולין כמה פעמים, וכשחזרו ארצה אבי נהג לספר לי על אודות הסבל אשר חווה בביקורו. הוא היה אומר לי ביידיש העשירה שלו: "אויסער ווייטאָג, איס דאָרטן גאָרנישט וואָס צו זעען".

יהדות פולין הייתה מהוותיקות באירופה, ושורשיה מגיעים עד לתחילת המאה ה-14. במשך הדורות ידעה קהילה זו עליות ומורדות, אך בל נטעה: גם בעליות היו חיי הקהילה דלים וצנועים. המלחמות התכופות, המחלות הנלוות לתנאי מחייה קשים והמעבר משלטון אחד למשנהו לא היטיבו עם אוכלוסייה מאמינה זו. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה מנתה קהילת יהודי לובלין למעלה מ-40,000 נפש. רוב המשפחות היו ברוכות ילדים, וילד שהשלים את לימודיו בבית הספר העממי נחשב בר מזל ומשכיל. אולם גם העוני אשר שרר ברוב המשפחות היהודיות בלובלין וקשיי החיים היו כאין וכאפס בהשוואה למאורעות שהן החלו לחוות עם כיבוש פולין ב-1 ספטמבר 1939.

עברנו ברחובות לובלין. חלק מאתנו זכו לראות את הבתים אשר הוריהם, ואף הם עצמם, גרו בהם. אנו לא מצאנו זכר לשכונה שאבי ומשפחת שטוקפיש גרו בה.

במיידוןק

In Majdanek

יומן מסע

לזכרה של אמי, מרים גמרא הלברסברג

המסע הזה היה קשה. הוא פגע בכל ניס וניס, חדר עמוק לנשמה והותיר בי מחשבות, תהיות ורצון לדעת עוד ועוד.

רגעים קשים במיוחד היו הביקור במחנה ההשמדה מיידנק ובאתר ההנצחה המרשים שבבלז'ץ. אתר ההנצחה הזה מציג את האדם בשיא שפלותו ורשעותו. קשה לתפוס מה גדולה הייתה הזוועה, עד כמה פעלה ביעילות מכונת ההשמדה.

באתר ההנצחה בבלז'ץ אתה עובר בחורבה. משני צדדיך מתרוממת לה בהדרגה חומה, ואתה חש מחנק. דומה כאילו הקירות הזקופים עומדים לסגור עליך ולמצוץ את טיפת האוויר האחרונה שלך. אולם אתה נשאר בחיים, חי ובוטט, ומוכיח לכולם: אני כאן, אני חי, אני אספר.

נסעתי ללובלין, עיר הולדתה של אמי, כדי לסגור את מעגל קורות משפחתה המרתקים.

המסע החווייתי והרגשי הזה חל במלאות שבעים שנה להשמדת הגטו בעיר. הסתובבתי בלובלין יחד עם אנשים ששורשיהם בעיר זו, עיר ואם בעולם היהודי, וחיפשתי חיפשתי אחר ההמולה של הילדים: יענקעלך, אבריימלך ויצחקלך. חיפשתי אחר ההמולה של הילדות התמימות והטהורות: רבקה'לה, רוח'לה, חיה'לה ועוד רבות אחרות. ניסיתי לדמיין את היהודים בחנויות וברחובות, לשמוע את השירה, הצחוק, הבכי, הכאב.

גיליתי שאני לא יכולה. הדמיון אינו עובד. געגועים עזים הציפו אותי לאמי ולמשפחתי הענפה, משפחה שהכרתי רק מתמונות.

חלל גדול נפער בך כשאתה שם, כשאתה רואה את האובדן והחורבן, את שהיה ואיננו.

ליד האנדרטה ליהודי פולאבי

העיר פולאבי שוכנת על דרך המלך. כבר בימים הראשונים לפרוץ מלחמת העולם השנייה היא הופצה מהאוויר, ורוב יהודי העיר עזבו את פולאבי בבהלה. משפחת אבי נדדה לעיירה קונסקובולה (Końskowola).

אבי מספר שלמחרת חזרו לפולאבי כדי לאסוף חפצים חיוניים. העיר בערה, ומבית אבי לא נותר זכר. המשפחה נדדה לעיירה קורוב, ומשם לבית הסבא שבקזימיז' דולני. לאחר זמן מה המשיכו לעיירה גניבישוב, ובהמשך הגיעו לזבולין (Zwoleń). חייהם היו קשים מנשוא, והם חיפשו אחר מזון ומקום להתגורר בו. בזבולין חטפו אנשי אס אס את סבי ואת אבי. הם ואחרים רוכזו בכיכר השוק, מחוץ לגטו. המשפחות עמדו וצפו בהם מרחוק. וכך כתב אבי בספרו נשארתי יחיד: "ראיתי את אמי ואת אחיי, וזו הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותם. בהמשך נודע לי כי כולם נשלחו לחיסול בסוביבור."

בתום המלחמה הצטרף אבי לקבוצת צעירים ונשלח לאיטליה במסגרת עלייה ב'. במחנה בקסטלו גנדולפו הכיר את אמי, רבקה זילברשטיין מהעיר קיילצה. הם נישאו באיטליה ועלו ארצה בספינה "חיים ארלוזורוב" תחת פיקודו של לובה אליאב. לימים כתב עליה אליאב את ספרו **הספינה אולואה**. עם הגיעו ארצה גויס אבי ונשלח להשתתף בקרבות על ירושלים ובקסטל.

אבא שלי היה מיוזמיו וממקימיו של 'ארגון יוצאי פולאבי בארץ. הוא ראה חשיבות עליונה בשימור הזיכרון ובצורך להנחיל לדורות הבאים את סיפורה של הקהילה היהודית בפולאבי. צוואתו הבלתי-כתובה היא לזכור ולא לשכוח את בני קהילת פולאבי, אלה שהלכו ברעב ובקור אל מותם במחנות ובתאי הגזים, ולכבד את אלו ששרדו את התופת באשר הם.

מרץ 2012

היום, כאן בפולאבי, אני סוגרת מעגל. ביום שני, ה-19 במרץ 2012, בן שפיגל - הנכד הבכור שלי והנין הבכור של אבא שלי, שמואל אדלשטיין - מתגייס לצבא ההגנה לישראל. זהו נדבך נוסף בניצחון שלנו כמשפחה וכעם על החיה הנאצית.

בפולאבי ובקזימיז' דולני חיה משפחתו של אבי. סבי, אהרון מאיר, היה למדן גדול. הוא שימש כטוען רבני, ניהל דיני תורה והיה בעל היתר הוראה. היה לו אישור למכירת שמרים בכל רחבי מחוז לובלין. סבתי אסתר ניהלה את משק הבית וגידלה את הילדים. על כולם ניצחה אם סבתי, חנציה. על פיה נשק כל דבר.

בפולאבי התגוררו 4500 יהודים, שליש מתושבי העיר. יהודי העיר ניהלו חיים שלווים. הם למדו, עבדו, אהבו, נישאו והולידו ילדים.

החברה היהודית בפולאבי כללה מעט עשירים, רבים מבני המעמד הבינוני ומעט עניים. היו ביניהם רופאים, מנהלי חשבונות, בנקאים, סוחרים ובעלי מלאכה, חייטים, סנדלרים, נגרים, בעלי בתי חרושת לנעליים ולשתייה קרה. בקהילה היהודית פעלו ארגונים שונים, וחלקם הוכרו על ידי הפולנים:

- המועצה היהודית - ראש הקהילה נבחר בבחירות חופשיות.

- קופת גמילות חסדים.

- חברת 'לינת צדק' - ארגון זה סייע לחולים, לעניים, לזקנים ולבודדים בתמיכה, בסיעוד ובארוחות.

- רב העיר, שוחטים, מלמדים.

- בית הכנסת בפולאבי שכן במבנה מפואר ובעל הדרת קודש. כמו כן היה בעיר בית מדרש.

- את בית הספר היהודי ניהל הנריך אדלר. בית הספר 'תרבות' היה חלק מהתנועה הציונית בעיר.

החברה היהודית בפולאבי התאפיינה בשתי השקפות עולם תרבותיות: דתית-חרדית לעומת מסורתית וחילונית.

את התרבות הדתית הובילו הרבנים והמלמדים, ואילו את החילונית הובילו בעיקר המפלגות הציוניות - תנועת

הנוער 'גורדוניה', בית"ר, 'השומר הצעיר' ו'מכבי הצעיר'. גאוה גדולה סיפקה לבני העיר קבוצת הכדורגל 'מכבי'.

**בבית העלמין הנוצרי ברחוב ליפובה
מוצבת אנדרטת אבן בצורת צלב
על קבר אחים של אסירי המצודה
שנרצחו בידי הגרמנים בשעות האחרונות לפני שחרור לובלין.
גם יהודים היו ביניהם.**

Sophie Zysman lighting a candle in memory of her relatives

סופי זיסמן מדליקה נר לזכר בנות משפחתה הקבורות כאן

A Memorial in the Lipowa Street cemetery

to the prisoners who were murdered in the Castle in the last hours before liberation. Among them were Jewish prisoners.

Jewish names on a memorial located in a Christian cemetery

שמות יהודים על אנדרטת הצלב לזכר נרצחי המצודה

מה נותר מלבד שמות?

שמות של מקומות

שלטים בצומת נושאים את השמות הטעונים
טאטארי - המקום שיתומי לובלין נרצחו בו
ומיידן טטרסקי - הגטו של שארית הפלטה

שמות של אנשים

אנשים אהובים, יקרים, שאפילו לא הכרנו אותם, כי נספו בטרם נולדו.
אנו קוראים את שמות בני משפחותינו שנספו
ונוער לובלינאי קורא שמות מרשימת מיידן טטרסקי וקטעים מיומנה של אידה גליקשטיין

צומת דרכים: טאטארי פינת מיידן טטרסקי : צילום מחלון האוטובוס
Road Intersection: Tatary – Majdan Tatarski (The picture was taken from the bus' window)

Waiting in line to read names

מחכים בתור לקריאת השמות (צילמה: שוש לור)

"Reading names: "Each person has a name"

קריאת שמות "לכל איש יש שם"

הריבוע השחור

ב-16 במרץ 2012 צבעו אנשי תיאטר NN ריבועים שחורים על מדרכות לובלין.
כל ריבוע שחור מציין את היום השחור

16 במרץ 1942

להזכיר לתושבי העיר, כי ביום זה לפני שבעים שנה החלו הגרמנים באקציה הגדולה:
במשך שלושה שבועות וחצי נשלחו 26,000 יהודי לובלין לבלז'ץ אל מותם.

The Black Square

הורי

My father

תמונת אבא

מעיל חורף הדור. הפנים תואמים בעיני רוחי לדמות גבר גבה קומה ומרשים. אמנם את הדמיון אליי, שאותו אני מחפשת, איני מוצאת, אך הדמיון הקל לכל אחד מילדי עולה מיד, אף על פי שהם עצמם דומים אך מעט זה לזה. זו ההמשכיות שלא נגדעה.

התמונה והסיפורים השתלבו מיד זה בזה והפיחו חיים בתמונה הקטנה של האיש המרשים שהיה אבי.

השנה, 66 שנים לאחר שעזבתי את פולין במסגרת עליית הנוער, חזרתי אליה לראשונה ושם, בסיוע מכון "תיאטר NN - שער גרודצקה" בלובלין, קיבלתי תמונת כיתה בית הספר שבו למדה אמי. כיתה של בנות ובנים, בשלוש שורות, חלקם עומדים וחלקם יושבים, ומוריהם. רחשי הלב הורו לי מיד מי מהן היא אמי.

מאנשי המכון קיבלתי את שמה וכתובתה של אחת מבנות הכיתה שחיה בארץ.

בשובנו ארצה יצרנו עמה קשר וביקרנו אותה. בת הכיתה התבוננה בתמונה, דמות אחר דמות, וזיהתה רבות מחברותיה. משהגיעה למי שחשתי שהיא אמי, אמרה רק, "זאת פייגה, היא התחתנה עם איש מבוגר מהעיירה הסמוכה". במילים פשוטות אלו הושלם חיפוש ארוך השנים אחר הוריי, בעאר ופייגה הי"ד, שנרצחו על ידי הנאצים במחנה ההשמדה מיידאנק. יהי זכרם ברוך.

על אבא למדתי לראשונה מסיפוריהם של בני העיירה שלו, **מרקושוב**, שבפולין, **במחוז פולבי** בקרבת לובלין.

בעבור בני העיירה מרקושוב הייתי תמיד מארישה לוטרשטיין, ילדתם הקטנה של **בעאר** ורעייתו **פייגה**, שלא הייתה בת העיירה. ילדה קטנה שנצלה בזכות הפרטיזנים היהודיים ושרדה.

כך, כבתו של אבא, הם חפשו אחריי ואתרו אותי כאן, בארץ ואימצו אותי לחיק קהילתם בחיבוק שהיה יקר וטוב לי.

בזכות החיבור האוהב לקהילת יוצאי מרקושוב למדתי על אבא, סוחר תבואה, איש טוב ומיטיב, אמיד ונדיב, חם, אוהב אדם ונאהב על ידי כל מכריו. ביתו שימש קורת גג לרבים, ידו הייתה נדיבה לכל נצרך. מהם למדתי גם על נישואיו לאמי, **פייגה אוברקלייד מהעיירה קורוב**, שהייתה יפה, עדינה וצעירה ממנו בשנים רבות, למדתי כי נישא בגיל מאוחר יחסית בשל המנהג, שעל אחיותיו המבוגרות ממנו היה להינשא תחילה.

לימים, הגיעה אלי, מקרובי משפחה בארגנטינה, תמונתו של אבא. בתמונה איש יפה תואר, שעניו הגדולות והיפות מאירות וממקדות מיד את עיני המביט בתמונה. פניו מאורכים ולראשו מגבעת וצווארו מכוסה בצווארון

משה הנדלסמן

לובלין היהודית

לובלין ערש הולדתי,
לובלין עיר מכורתי,
לובלין מלאה זכרונות,
לא חשה לבאות.

לא מובן היה מאליה
על ארבעים ושלושה אלף יהודים
על הצפוי, על עתידה,
על תרבותה ומוסדותיה.

ענני זעם אפור כיסו את הרקיע
עת צבא הנאצים פלש אליה,
אל עיר הולדתי לובלין.
את עתידה הצפוי אין להבין.

לובלין היהודית והנאורה,
ישיבת חכמי לובלין, לומדי תורה
ללא אומר, ללא נטו
קובצו יקירינו לגטו.

קשה, קשה את זאת להביע,
סופה של יהדות לובלין הגיע.
בודדים נותרו בה מבני עמנו,
מי צפה, מי ניבא שאסון כזה יבוא עלינו.

עובר אני את ברמה קרקובסקה,
שער עתיק יומין
של עיר הולדתי לובלין
בקודקודו ניצב הכבאי המבריק
מציין את צליל שעונו העתיק.

היום בשבילי הגן אני פוסע,
פארק ססקי בהליכה גומע,
הוגה, הוגה, אין להבין
שזה סופה של פאר יהדות לובלין.

הכינוס השנתי

קברים בכינוס השנתי, 2011

Miriam Shmueli (nee Marysia Lotersztejn) on stage

מרים מדליקה נרות בכינוס השנתי

ודאגו לקיומי בעת שנדדתי מבית לבית בכפר הפולני. למרבה התמיהה, דווקא התקופה המוקדמת הזו חקוקה בזיכרוני היטב.

עם אלי, בעלי הצבר, זכיתי להקים משפחה בישראל, משפחה אוהבת ונפלאה. אני אם לשלושה וסבתא לארבעה. השנה, כששניים מנכדי גדולים אך במעט מגילי בעת נדודי, זכיתי לקבל לידי את יומנה של מינה. לרגעים אחדים שבתי להיות אותה ילדה קטנה - בת לאם אוהבת מאד. ילדה של בית יתומים שאינה יתומה עוד. תחושה חדשה זו שבה ועולה בתוכי לא אחת מאז קבלת היומן.

על כן אני מבקשת להודות בחום ובהתרגשות לכל אלה הראויים לכל תודה והוקרה: למינה ולמטפלות בית היתומים **שהבינו ואהבו** אותנו. הבנתם ואהבתם שזורות בדפי יומנה של מינה. לא כולם עמנו עוד, אך זכר פועלם ומסירותם יהיה לעד עם כולנו.

"פתאום קם אדם בבוקר ומרגיש כי הוא עם," כתב המשורר אמיר גלבוץ.

אני, בפרפרזה על שורת השיר המפורסמת הזו, קמתי בוקר אחד והרגשתי פתאום שהייתי פעם ילדה, בת לאם אוהבת ואמיצה. זה קרה לפני כשלוש שנים, כשקבלתי את יומנה של **אנה נתנבלוט**, מנהלת בית היתומים **בלובלין**. מהיומן הזה למדתי לראשונה כיצד מסרה אותי אמי לכפריים תמורת ממון רב, כדי שישמרו עליי.

הרגשה זו שבה ביתר שאת השנה, משהגיע לידי יומנה של **מינה קפלן**, ששרטטה ביומנה בדרך חיה, אנושית, כנה ואינטימית כל כך את דמותי - דמותה של מרישה, הילדה הקטנה בבית היתומים - ובכך האירה לי תקופה עלומה בחיי, אשר נמחקה מזכרוני לחלוטין.

כן, אני היא מרישה המנוזלת, המפוזרת והמוזנחת, הילדה שהובאה בסוף המלחמה לבית היתומים לאחר שנים של נדודים. פרטיזנים יהודיים פרסו עלי חסותם

מפגשים בכינוס השנתי

מפגשים בכינוס השנתי - נובמבר 2011
צילומים: יעקב גורפינקל
Annual Gathering of Lubliners 2011
Photographs by Yakov Gorfinkel

האזכרה השנתית בנחלת יצחק - יום השואה 2012

Holocaust Memorial Day 2012 at Nahalat Yitzhak

צילומים: יעקב גורפינקל
Photographs by Yakov Gorfinkel

תרומות שנתקבלו מנובמבר 2011

הסכום	שם התורם
500	דקל ליאת ומנחם
150	הולצמן עדה
150	הורביץ אריה
300	הלברשטט איטה ואהרון
150	הנדלסמן משה
200	הס עירית
250	הרגיל שולמית
250	הרט-פינקוס ציפורה
200	הרפז דוד
200	הרפז חיים
250	ווסונג אלי
300	ויסברוט ישראל
200	וישגרוד אברהם
30	וקס טובה
300	וקשול יוסף
250	טומפסון דברת
200	לאודן עדנה
180	ליווראנט מרילין ואלקס
100	לרר שושנה
500	מאיר יהודית
100	מיטס דינה
500	מנדלאי אסתר
1,800	מנדלסון מרדכי
1,800	מנדלסון מרדכי
120	מנור גולדה לאה
200	משולם לאה
200	ניצן אילנה
100	נישטיין נתן
200	סולד צלינה

הסכום	שם התורם
200	אבידור יובל
200	אבידור יעקב
500	אובליגנהרץ אברהם
150	אורגד שוש
100	אטלס דליה
150	אטלס דליה
300	אפלבויס שאול
200	ארבוס מרים
1,000	ארגון יוצאי קרקוב
100	אשל יונתן
200	בהיר רגינה
250	בודוך הלה
175	בן דיאנה
100	בן עמי נילי וגדעון
500	בר ישראל שמואל
200	ברוש (פלומנקר) שרית
200	ברנע שרה
120	גוטרמן תמר ויעקב
300	גולדמינץ חוה
100	גולן יהורם
360	ג'וספס רובין
100	גורפינקל יעקב
200	גרדל עמנואל
200	גרדל שמואל
400	גרוסמן יעקב
100	גרינברג טובה ויעקב
200	גרינשפאן פנינה
500	גריצמאכר גורני
100	דובדבני רחל

100	קופל בלה (לוינשטיין)
250	קיבוץ לוחמי הגטאות
200	קיזל אסתר
50	קין נילי
100	רוזן ענת
180	רידר בלה
100	רייר שמעון
200	שהם בן זאב מיכל ואסתר זיו
250	שולמן צביקה
350	שטרנשוס חנה
200	שייביץ אלכסנדר
300	שמואלי מרים
100	שפבל הניה
1000	שפט ירוחם ורותי
300	שפירא שרה

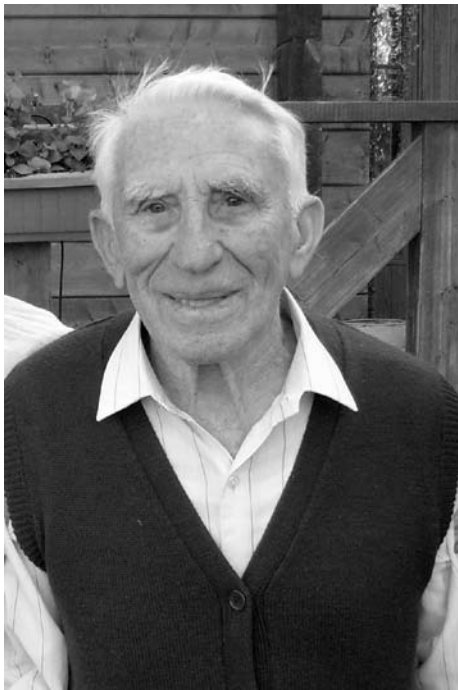
500	סלומון עליזה
100	סלונים מינה
750	סליגמן מינה
180	סליגמן רחל ושלמה
150	פולברמכר אלי
150	פיגנבאום בלהה
200	פלומנקר יוכבד
180	פרי שרה
250	פרידמן ברוניה
150	פרידמן יורם
200	פרידמן מרים
400	פרל ברוך
50	פרנקנברג סופי
50	צוקר חיים
500	צינמון יוסף

תרומות שנתקבלו מנובמבר 2010 ובטעות לא פורסמו בשנה שעברה

הסכום	שם התורם
160	פרי שרה
200	סטרונגו (הורביץ) מירה
250	פנחס אסתר
200	שטרנשוס חנה
200	שרה ברנע

הסכום	שם התורם
300	הלברשטט אהרן
200	פישברג איטה
200	פרידמן יורם
400	פרידמן ברוניה
200	הורביץ שמואל
100	שור חנה

אהרן הלבֿרשטדט ז"ל 1919-2012

אבא יקר ואהוב,

בעומדי היום כאן לפניך ברחבת בית הכנסת בכפר, התחנה האחרונה בחייך טרם הגיעך לחלקת הקבר למנוחת עולמים, איני יכולה שלא לחשוב על כל השבתות והחגים שהגעת בהם לבית הכנסת בעקביות ובהתמדה. בשלוש השנים האחרונות נאלצת לוותר בשל קשיי ההתניידות על רבות מן הפעילויות מחוץ למושב שהורגלת בהן, אך לא ויתרת על התפילה בבית הכנסת - מעוזך ומבצרך האחרון. הגעת בכל תנאי מזג אוויר ובכל מצב גופני. פה היה החיבור שלך עם המורשת

היהודית שינקת בילדותך, בבית החרדי אשר גדלת בו בעיר לובלין שבפולין. כאן יכולת להתייחד בחופשיות עם זכר הוריקך וכל משפחתך הענפה, משפחה שהייתה מעורה היטב בחיי הקהילה היהודית ובהנהגה המקומית שם. משפחה זו הושמדה כליל בשואה והותירה אותך בודד, מיוסר ומתגעגע. אותו הניתוק מהבית בשנת העשרים לחייך הטביע את חותמו על מסכת חייך המופלאה. מצד אחד, ידעת הרבה אבדון וצער, ומצד שני - תקווה, תקומה מחדש ובנייה. "איש החזון והמעש" נכתב במודעות, ואכן זהו המוטו שאפיין אותך.

דחקת הצדה את כל ייסורי הנפש והרחמים העצמיים, ותחתיהם בחרת בחיים, לבנות ולהיבנות. העלייה ארצה וההתיישבות בכפר ביל"ו היו עבורך התגשמות של החלום הציוני. מתלמיד בית מדרש וסוחר מיומן הדואג לפרנסתו היית לחקלאי חדור בערכי עבודה, מוביל דרך.

לפי דברי דוד בן-גוריון, "אין ארץ נקנית אלא בייסורי עבודה, בניין והתיישבות". אתה מימשת את החזון הזה הלכה למעשה. בנית משק לתפארת, אך לא הסתפקת בזאת. באומץ ובנחישות נכנסת לפעילות ציבורית בכפר ושימשת

דוגמה ומופת בדרך שהובלת. פעלת למען הציבור בנאמנות, ללא משוא פנים, ביושר ובצניעות. לא נרתעת מקשיים והצטיינת בנתינה ללא גבול. כל זה לא פגע בתפקודך כאב וכבעל משפחה למופת. טיפחת בקרבנו הילדים את האהבה לזולת, תחושת ההשתייכות והאהבה למולדת. רגשות המחויבות, הנחישות והדבקות במטרה היו עבורנו תמרורים: לאורם התחנכנו ובזכותם רכשנו ביטחון ואמונה בצדקת הדרך. מסירותך לאימא, התמיכה והדאגה לכל אחד מאתנו - החל בילדים ובנכדים וכלה בנינים שאהבת אהבת נפש - היו עבורנו אבן שואבת ותרמו לעיצוב האישיות של כל אחד ואחד מאתנו.

לדבר על אבא בלשון עבר משמעו לחתום פיסת היסטוריה - 93 שנות חיים של אדם מופלא, צלול בדעתו עד ימיו האחרונים, מחובר למציאות וכואב את הכאב הלאומי של כולנו בתחומי הביטחון, הכלכלה והחברה. אומרים שזכית להגיע לשיבה טובה. במוצי"ש האחרון עוד הספקת לחייך אל כמה מבני המשפחה שבאו לבקר אותך. הספקת אפילו לתת את ברכת הדרך לגל, נינך הבכור שהתגייס לצה"ל יומיים אחר כך, בדיוק ביום פטירתך. למרבה הצער, לא הועילו מאמצי הרופאים להצילך, וסיימת את חייך בסבל וייסורים. לא אוכל לסיים בלי לציין את העובדה שאתה, אבא, נפטרת ב-ד'

באב - יום פטירתה של אימא. שבע שנים בדיוק (רעות, אם תרצו) הפרידו בין המוות של שניכם, ואי-אפשר לא לראות את הסמליות שבכך... כל כך היית חסר אותה במהלך תקופה זו... והנה הגיע היום, וגם אתה הגעת אל המנוחה והנחלה על מנת להתחבר ולהיות שוב אתה ביחד. תודה לך, אבא יקר, על שזכינו להיות ילדיך! תהא מנוחתך שלוה, אבא. זיכרוןך לא ימוש מאתנו לעד!

בשם כולנו,

בתך **איטה פישברג**

ו' באב תשע"ב, 25 ביולי 2012

משה מנדלמילך ז"ל

2012-1909

בן רבקה וישעיהו מאיר מנדלמילך

אבא נולד בלובלין. הוא היה צעיר הבנים במשפחה מרובת ילדים. המשפחה התפרנסה בכבוד מחנות המכולת אשר הייתה ברשותה, חנות שגם אבא עבד בה. במלחמת העולם השנייה ברח לברית-המועצות יחד עם אשתו, רושקה לבית לנדמן ז"ל, ושם נולדנו אחי ואני. אח נוסף שלנו נולד בארץ. אמו, אחיו, אחותו וחלק מאחייניו של אבי נספו בשואה. לאחר נדודים רבים ושהייה במחנה עקורים ליד

מינכן שבגרמניה, עלינו ארצה באניית העולים "נגבה" בשנת 1949. בתחילה גרנו במעברת רעננה. התקשינו מאוד להסתגל ל"מגורים", למזג האוויר, לשפה, לאוכל וכן הלאה. אחרי שנתיים קיבלנו דירה קטנה בשכונת בצרון שבתל-אביב. עם הגיענו ארצה אבא החל לעבוד אצל בן משפחתו בחנות למכירת רהיטים. כעבור שנים מספר הפך עצמאי, בעל חנות רהיטים.

נוסף על היותו סוחר מצליח היה אבא איש משפחה למופת, איש ספר, יודע תורה ובעל מוסר עבודה גבוה. הוא המשיך לעבוד עד הגיעו לגיל 90, השתתף בשיעורי תורה במשך רוב ימי חייו ועשה מעשי חסד רבים. אבא נפטר בגיל 103 בלי שסבל, הוא הניח אחריו בת, שני בנים, חתן, כלות, נכדים ונינים. יהי זכרו ברוך. **הבת מרים פרידמן**

משה מנדלמילך הלובלינאי

משפחתו של משה'לה פתחה קרן "גמילות חסדים". הקרן נתנה הלוואות ללא ריבית לאנשים מעוטי יכולת. החזר התשלומים היה בהתאם ליכולתם של הלווים. פגישות עם משה'לה היו דרמטיות. אינני יודע אם הוא חש ברטט שעבר בי בראותי אותו. כשפגשתי אותו, הופיעו בדמיוני ימי ילדותי, נדמה היה לי שאני נפגש עם בית אבי ז"ל, ראיתיו כאבי. הדבר פשוט לא ניתן להסבר.

חלפה שנה מאז פטירתו בכ"ג בטבת תשע"ב, 18.1.2012. עלית השמימה בשיבה טובה, בגיל 103.

בגן עדן תהי מנוחתך. היית לי הרבה מעל לשכן טוב.

משה הנדלסמן

ללכת לקניות. בעמדי בחנות הייתה קומתי נמוכה מהדלפק. משה'לה היה נוהג להרחיק בידי את הקהל והיה פונה אלי בשאלה, "ויימס יינגעלע בינסטו?" שפירושו ביידיש "של מי אתה, ילד?" תשובתי הייתה, "של חייקה" - כך כינו את אמי באזור. לאחר שהזדהיתי בפניו היה משה'לה מושיט לי את המצרף.

בשובי הביתה הייתי מתלונן בפני אמי בתחושת עלבון, "הוא אינו מכיר אותי, וכל פעם הוא שואל אותי שוב, של מי אני". היום, אחרי למעלה משמונים שנה, הבינותי. משה'לה פשוט רצה לשוחח אתי קצת.

זכרון זה ליווה אותי שנים רבות בפגישות עם משה'לה.

משה'לה של יהושע-מאיר היה עבורנו ועבור הקהילה הקרובה מוסד אשר הקרין חום ודאגה לקהל.

זוכר אני את שכני משה'לה מנדלמילך - כך היה שמו בפי השכנים - מחנות המכולת הפינתית ברחוב אליה דלוגושה פינת אוגרודובה.

המשפחה הייתה מאוד מכובדת הן בקרב הקהילה היהודית והן בקרב הנוצרים שגרו באזורנו.

החנות הייתה שייכת לאבי המשפחה יהושע-מאיר, ועבדו בה שני הבנים משה'לה ושמואל.

הלקוחות ציפו תמיד שמשה'לה ישרתם. כולם העריכו אותו. כולם אהבו אותו. הנוצרים קראוהו "מוישוניו" כביטוי של אהבה.

למרות גילי המופלג אני זוכר אותו היטב מאז הייתי ילד בן ארבע-חמש ועד היום. אני חוזר במחשבותי לעולם ילדותי. כשהיה צורך בפריט בודד כלשהו, הייתה אמי שולחת אותי לקנותו אצל משה'לה. הייתי שמח על כך: הנה אני גדול ויכול

מרים פולמן-ויסברוט ז"ל

2011-1917

בת רחל לאה ודוד יהודה פולמן

מספר 2. את שנות ילדותה העבירה אימא בבית זה, וזיכרונותיה משם, ככל שספרה לנו, היו בודדים. את חינוכה ואת השפה העברית קבלה מ"מלמד" שהוריה הביאו לביתם. בתחילת שנת 1925, בהיותה בת שבע, עקרה המשפחה מלובלין, ועלתה לארץ ישראל, עקב תקרית אנטישמית אשר דוד פולמן, אבי המשפחה, היה מעורב בה. את ביתם בארץ קבעו תחילה ביפו ולאחר מכן בשכונת נוה שלום שבתל-אביב, בביתו של זרח ברנט שברחוב הבעל שם טוב. אמא למדה בבית הספר "לדוגמה" ולאחר מכן בבית הספר העירוני

לכל הישגיו העתידיים. כזו הייתה אמא. אישה אוהבת, תומכת, מלמדת, מחנכת. אמא, מרים גיטל וויסברוט, הייתה ילידת לובלין. היא נולדה בערב יום הכיפורים בשנת 1917, בתם הצעירה של דוד יהודה פולמן ורחל לאה פולמן לבית הימלפארב, אחות לחנה ולשלמה הבוגרים ממנה. אביה היה יליד ורשה ואמה ילידת לובלין. בשנת 1916, באמצע מלחמת העולם הראשונה, עברה משפחת פולמן מוורשה ללובלין, עקב קשיי פרנסה, וקבעה את מושבה בקומת הגג של בית משפחת הימלפארב-גולדרינג שברחוב לוברטובסקה

באחד מימי הישבעה' על אמי, מרים וויסברוט לבית פולמן, צלצל הטלפון בבית. האדם מעברו השני של הקו הזדהה כפנסיונר בכיר של בית החולים 'סורוקה' בנגב, וביקש להשתתף באבלנו. לא הכרתי את האיש. כששאלתיו מיהו, ענה לי כי בראשית שנות החמישים עלה לארץ בהיותו נער. הוא לא דבר עברית אז, ועל מנת להשתלב בלימודים בבית הספר התיכון בא לביתנו לשיעורי עברית ולמד אצל אמי. כאשר ראה את מודעת האבל, חש כי הוא חייב לברר אם אכן זו מורתו לשעבר, להתקשר ולנחם. לדבריו, היא הקנתה לו את הבסיס

לבנות בנוה צדק. לאחר שסיימה את לימודיה בבית הספר היסודי, החלה לעבוד כפועלת בבית המלאכה של אביה לתיקים ולמזוודות שברחוב נחלת בנימין בתל-אביב. אך עבודה זו לא סיפקה אותה, והיא החלה בלימודים תיכוניים בגימנסיון ערב. בסיימה את לימודיה שם המליץ לה המורה שלה להירשם לאוניברסיטה. בעידודם של אחיה שלמה וגיסתה פנינה נרשמה אמי ללימודי ביולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

בשנים 1938-1943 גרה אמה בירושלים ולמדה באוניברסיטה. לפרנסתה עבדה כמלצרית ועסקה בעבודות ניקיון באוניברסיטה. את חברותיה הטובות, שותפותיה בדירות השכורות אשר גרה בהן, פגשה בתקופה זו. החברות ביניהן נמשכה כל ימי חייהן.

עם סיום הלימודים וקבלת תואר 'מוסמך למדעים' שבה אמי לתל-אביב והחלה לעבוד כלבורנטית במעבדה הרפואית של ד"ר רפפורט. בתל-אביב פגשה את אבי, טוביה ויסברוט, עוזב קיבוץ אשר באותה התקופה למד בסמינר לוינסקי למורים. איתו הקימה בשנת 1947 בית בישראל. עם הולדתה של בתה, אחותי רחל, עזבה את עבודתה מחוץ לבית והקדישה את זמנה לניהול הבית.

היא הייתה עקרת בית כל ימיה ולדבריה הדבר לא היה קל. את תבשיליה בישלה אימא תמיד בשני אופנים: בישול נטול סוכר לאבא, ובישול רגיל לאחותי, לה ולי: רגל קרושה מרגלי עופות, כבד קצוץ, חצילים במיונית, חצילים במיץ עגבניות, כדורי בשר וקציצות, שניצלים שטוגנו בקצף ביצים וגם במיה, שהייתה תבשיל חריג

במטבח הפולני. כל אלה הרכיבו את התפריט בבית.

כשזקנו סבי דוד וזוגתו, חיה, ה"דודה" כפי שהיא נקראה בפיה ופי אחיה, דאגה אף להם, ויחד עם אחותה, חנקה, היו נוסעות אליו, בתור, מדי יום לביתו בתחנה המרכזית הישנה של תל-אביב, לדאוג לבישולים ולניקיון הבית.

בשעות אחר הצהריים, ליד שולחן הסלון שבביתנו, הייתה מלמדת בשיעורים פרטיים ילדים שהתקשו בלימודיהם בעברית, בחשבון ובאנגלית, כמו גם מבוגרים שביקשו לרכוש שפה חדשה. הייתה זו 'הוראה מתקנת' עוד בטרם הוגדר המונח בלקסיקון החינוכי. השפה העברית שבפיה הייתה תקנית ורהוטה.

אמא אהבה לטייל בארץ, ובגיל מתקדם יותר אף נסעה לחו"ל כמה פעמים. היא הייתה חברה ב'חברה להגנת הטבע', ובשבתות הייתה לוקחת אותי יחד אֶתה לטיולי משפחות. בימי הקיץ הייתה יוצאת לשבוע באחד מבתי ההבראה של קופת חולים הכללית, וגם משם הייתה יוצאת לטיולים באזור.

היא קשרה קשרים חמים עם פנינה גיסתה, אשת אחיה שלמה, ועם אחיו של אבא ונשותיהם. יצחק, אחיו הצעיר של אבא, גר בתל-אביב כשליח קיבוצו. מדי שבוע הוא היה בביתנו ערב אחד לפחות - ערב של כוסות תה ושיחת רעים.

אמא דאגה לכך שנלמד. "חשוב שתהיה לכם תעודת בגרות כהכנה לחיים", אמרה. שנינו, אחותי ואני, השלמנו את הלימודים בבית ספר תיכון עיוני. אמא עודדה אותנו ושמחה בהצלחותינו, הן בלימודים והן בשאר תחומי החיים.

אימא פיתחה יחסים חמים של

הבנה וקבלה עם ברכה, כלתה-אשתי והייתה סבתא חמה לששת נכדיה, אהבה אותם ודאגה לשלומם. המרחק הגאוגרפי בינה לבין שלושת נכדיה הבוגרים, רועי, עמרי ועידו (בניה של אחותי), הכביד על שמירת קשר רצוף אֶתם. לאחר שנולדו ילדינו הראשונים, התאומים נועה ויאיר, היו היא ואבא מגיעים אלינו מדי שבוע במשך שנים. הם נסעו בתחבורה ציבורית, ובידיהם סלים עמוסי מזון: מרק מרוכז וקפוא, סלט חצילים וכבד קצוץ, שאת טעמם מזכירים לנו ילדינו עד היום. קשר אהבה מיוחד נקשר בינה לבין צעיר בנינו, מתן. את שלושת ניניה ונינותיה, יותם, נגה ושלי, הספיקה להכיר, ולשוחח עמם מעט בעת ביקוריהם אצלה בשנותיה האחרונות בכפר הגמלאים.

עם פטירתו של אבי בשנת 1992 נותרה אמי לבדה בדירתה שבקומה החמישית מול הים. כשהייתה בת 80 הרגישה כי לא נותרו בה כוחות לנהל את משק הבית, ולכן בחרה לעבור לבית אבות, בתחילה כעצמאית, ולאחר מכן כאשר בגד בה גופה, במחלקה לתשושי גוף ובסוף ימיה במחלקה סיעודית.

עד לימיה האחרונים דעתה של אמא הייתה צלולה, והיא התעניינה בכל הסובב אותה. בכיסא הגלגלים שלה היה מונח בקביעות ספר, ובטיילנו בשבילי כפר הגמלאים היא זיהתה את הצמחים והפרחים אשר עברנו לידם והתעניינה בציפורים שציצו ופרחו במדשאות סביבה.

ביום ד, י"ט בחשוון התשע"ב, 16 בנובמבר 2011, הלכה אמא לעולמה והיא בת 94 שנים. תנצב"ה.

הבן,
ישראל ויסברוט

We could no longer stay there. One night we decided to go out, we needed money, I knew that my father buried some money in the loft of the house. We never found the money, after the war my friend, Julian, discovered that one of the tenants found the money my father hid.

We had no place to hide, were walking around in the open, suddenly someone was shouting, "Oh, here is a Jew, here is a Jew!" We started to run, we ran to a field, my feet were running into the mud and my muscle were completely torn to the bone. We ran and ran, eventually we stopped. We didn't have where to go and we ran back to Maria. When we came to Maria's house, one of her cousins, who was working at the Post Office, was staying in Maria's house. Maria asked us to go to the garden, where we spent the night.

Afterwards we dug a hole in the cellar of Maria's house. We dug a hole which was just over a meter in the length and just about a meter wide. There was a little window which was barely above ground level. We put straw on the dirt floor. The first three days we cried bitterly for our parents and families. After a few days we became very hungry and then we started to think about living in the hole. We lived in complete darkness, eaten by lice. We were left only in our underwear since we gave our clothes to Maria's older son, he wanted everything we had, he was barely tolerating us. We gave him whatever we had. Maria was very poor, she had three children to feed, she couldn't give us much food. From time to time, we used to get a piece of bread or pancake made from potatoes, without any fat. Maria's seven year old son occasionally brought apples which fell from the tree. This boy also collected cigarette butts which he threw through the open window, we made ourselves cigarette to smoke. Occasionally this boy was bringing us the newspaper, a German newspaper which we taught ourselves to understand

Maria's older boy was continually a problem. He was frightening us that he is going to denounce

us, he took everything we had, all our clothing, we were left with our underwear only. His mother was afraid that he is going to denounce us and she is going to be shot for helping Jews. We spent eight months underneath this cellar, unwashed, unclean, suffering terrible hunger and terrible fear of being discovered and in complete darkness. I always blame this darkness for losing my memories.

The Russian army was moving towards Lublin. As the Russians came in, Julian and I went out of the hole in our underwear having nothing to wear and we looked like cadavers. I knew that I lost my family. Later I discovered how my father died in a concentration camp somewhere. How my mother died, I don't know. Some people told me how the Germans killed my sister's little son. I was told that my little nephew was killed in a terrible way, evidently this Gestapo man took the child by his leg, threw him around hitting the child's head against a stone. I mean, beating is a different matter and killing like this is a different matter. These are terrible thing.

I can't remember how we got our clothes, how we dressed ourselves. I can't remember. Julian and I went back to my family's building. I remember the building's Polish caretaker, when he saw me he bowed down and he call me Squire! That's exactly what he used to call me! And I got back to our flat which my family lived in before the war. It was standing empty somehow. A few survivors from Warsaw and from various towns who came to Lublin after liberation lived together with us in this flat. The next day Julian and I enlisted in the Army since the Russian came to Lublin and they conquered Lublin, the Polish Army which was attached to the Russian Army came as well.

After the war, Julian and I moved to Waldenburg, a town near Wroclaw. In Waldenburg I met Alicia, we were both alone, without any family. We were married and lived in Waldenburg from 1945 to about 1948, then we went to Paris. Eventually Alicia and I immigrated to England and Julian immigrated to Australia.

know, but we had just enough food to survive. We were terribly afraid of the situation we were in. The Germans had appointed a "Judenrat" in the Lublin ghetto. The Jewish community was very well organised. The ghetto was surrounded with a barbed wire fence. In our new home in the ghetto, we had a hiding place which had been especially built by carpenters. The hiding place was made behind a wardrobe, so if you open the wardrobe, at the back was another door which led to a square little room where we hid during an action. We always had food and some water in the hiding place. Actions took place only at night. Everyone was looking for a place to hide. During an action the German came into apartments shouting and shooting. The whole population was so fearful, we were dead scared to do anything. Everyone was preoccupied with having enough food and survival. At some point, my grandmother was taken away. My grandmother was already older and I can't remember the circumstances to her disappearance.

People who were caught during actions were taken to Lipowa camp to work. My brother-in-law worked there as a doctor for the prisoners. At Lipowa the Commander had whims, he used to put ten men under the wall and shoot them. Once ghetto residents were caught during an action, they were taken to Lipowa. One day, as a result of the Commander's whim, I was put under the wall with other people and someone must have told my brother-in-law the doctor that I am standing under the wall to be shot, he eventually took me away from the wall, saving me at the last minute. I was taken to Lipowa camp a second time and I ran away a second time, somehow I went back to ghetto.

I wanted to run away to Warsaw to be with my father, I had black hair in those days, to look more like a non-Jew I had dyed my hair using peroxide. The Warsaw ghetto was divided into a small ghetto and a big ghetto. I remember going to the flats and usually in the morning there were plenty people who had died either of

hunger or old age. It became part of normal life to go out and see bodies on the street covered with newspaper. The weapon the Germans used was hunger and fear. Then my father and I ran back to Lublin, to Majdan Tatarski. There are certain things from this period which I cannot remember.

Back in Lublin, I remember going back into Majdan Tatarski ghetto. I was forced to work for the Germans at some electrical job outside the ghetto with my school friend, Julian Fogelgaren. We both worked the night shift. One night, we were working outside ghetto, we heard terrific noises and shooting, we saw big flames and light in the ghetto. During that night the Germans were liquidating Majdan Tatarski, the ghetto which we lived in. From this moment I never saw my family again.

Julian and I asked ourselves "What are we going to do? Where are we going to run?" We couldn't run back to the ghetto. My friend said, "Oh, I know a Polish woman here from whom I used to buy bread and she seems to me a every kind woman. Shall we go there?" He knew where she lives.

We had some money stitched in our coats, gold coins, twenty dollar pieces. There was a shoemaker in the Lublin ghetto who used to make heels that turned, a hiding place for money, we kept gold coins in the heels also. We decided to run to this Polish woman who had a house on the outskirts of Lublin. She was a woman with three children. Her husband was a policeman before the war but disappeared during the war. She agreed to hide us for a night or two. From this night or two, we stayed there for months. The German police decreed that whoever keeps Jews will be shot along with the whole family. After seeing this, the Poles were terribly frightened. At the beginning we gave her the money, we gave her the gold pieces which we had. We gave the son our shoes. The Polish woman was afraid and I don't blame her. She was afraid for herself and her family. Maria was her name, she endangered her family.

Adam Adams

My story of Survival

Excerpts from Adam's interview with the Royal War Museum,
London

Edited by Esther Minars

Izrael Melamed (Adam Adams) in his family apartment in Lublin after liberation

My name is Adam Adams, I was born in Lublin in 1923, my birth name is Izrael Natan Melamed, the son of Jankiel Melamed from Kovel and Mindle Cygelman from Lublin. My two older sisters were married to well known doctors in Lublin, my youngest sister was two years younger than me. My father had a wholesale textile business and he was considered one of the wealthiest men in the town. The family was not very religious but observed all the traditions.

My life started to change in 1939 when I noticed in September of that year big written notices informing of mobilization, preparation for war. In about two weeks time after the German army came into Lublin, we were allocated a German officer to stay in our house, he was a Gestapo man from Vienna.

After the German invasion, Lublin Jews recollected the experiences of the First World War where always something happened to men but nothing happened to women. Eventually we came to a decision that all the men would have to leave for Russia and the women would stay in Lublin. The Germans made various demands of the Jewish population. One of the demands was for Jews who lived outside the Jewish quarter, were given five minutes to get out from their flats, leave all our possessions and forced to leave our home and go all together to the Jewish quarter. Afterward, I and my father and my father's partner and their sons, there were about twenty of us, left for Russia. On the way, a German patrol who caught us, they were Wehrmacht soldiers who imprisoned us in this barn, we were there for a week. Eventually the Gestapo came in and they started to interrogate us and confiscated everything we had. We were taken back to Lublin and imprisoned in the famous castle which was located in the old quarter. We were imprisoned in the Castle for a year. When we were released our home was now in the Jewish quarter. How we lived I don't

Liste der einkasiierten Gelder von den
 Arbeiter der fa Alt-und Abfallstofferfas-
 sung Viktor Kremin in Lublin.

- 1 Potok Janina
- 2 Kon Chaja
- 3 Fajnbom Lili
- 4 Ungerson Judka
- 5 Ungerson Estera
- 6 Spiro Salomon
- 7 Wajnberg Lejb
- 8 Turkus Doba
- 9 Kupfer Szylem
- 10 Kupfer Jenhy
- 11 Kupfer Sura
- 12 Rosen Benjamin
- 13 Rosen Ryka
- 14 Rosen Marlon
- 15 Rosen Mandel
- 16 Kenigsberg Dawid
- 17 Kenigsberg Perla
- 18 Kenigsberg Hana
- 19 Piastnik
- 20 Gelerman Boruch
- 21 Gelerman Chana
- 22 Dunkelmann Henryk
- 23 Winer Fola
- 24 Winer Dawid
- 25 Cynamon Genendla
- 26 Winograd Chana
- 27 Tykocinski Hersz
- 28 Tykocinski Moizesz
- 29 Tykocinski Estera
- 30 Tykocinski Estera G.
- 31 Klajn Fajga
- 32 Fajnsylber Jakub
- 33 Fajnsylber Hana
- 34 Goldberg Ideasa
- 35 Perl Maria
- 36 Perl Benedykt
- 37 Spisner Regina

Handwritten notes and calculations on the right side of the list:

- ✓ 1
- ✓ 2
- ✓ 3
- ✓ 4
- ✓ 5
- ✓ 6
- ✓ 7
- ✓ 8
- ✓ 9
- ✓ 10
- ✓ 11
- ✓ 12
- ✓ 13
- ✓ 14
- ✓ 15
- ✓ 16
- ✓ 17
- ✓ 18
- ✓ 19
- ✓ 20
- ✓ 21
- ✓ 22
- ✓ 23
- ✓ 24
- ✓ 25
- ✓ 26
- ✓ 27
- ✓ 28
- ✓ 29
- ✓ 30
- ✓ 31
- ✓ 32
- ✓ 33
- ✓ 34
- ✓ 35
- ✓ 36
- ✓ 37

Handwritten numbers and scribbles:

- 1080
- 2170 - 14
- 290 - 15
- 111071
- ✓ 16
- ✓ 17

Handwritten notes at the bottom right:

- Tykocinski Hana - 2582
- Wajnberg Jakub 2746
- Wajnberg Rosa 2856
- Wajnberg 194

רשימת עובדים במפעל של ויקטור קרמין (שימו לב: מס' 27 - 30, משפחת טיקוצ'ינסקי)
 List of workers (notice: no. 27 - 30, Tykocinski family)

1164
1942

VIKTOR KREMIN.
Alt- u. Abfallstoff-Erfassung
für die Distrikte Lublin und Galizien
(Reichsdeutsches Unternehmen)
 Dank Verbindung:
 Warschauer Handelsbank
 Filiale Lublin

Lublin, den 23. Mai
 Bahnhofstr. 27.
 Ruf 22 24

An den
 J u d e n r a t

Lublin-Majdan-Tatarski

Mein Zeichen: A/B
 Ihr Schreiben vom:

Betrifft:

Der dort, Rolna 30, wohnhaft E p e l b a u m, Jacek, ist bei mir als Arbeiter und Sammler beschäftigt. Ich habe ihn z.Z. bei der Erfassung der im früheren Ghetto angefallenen Lumpen usw. eingesetzt. Ich bestätige hiermit, dass er vor einigen Tagen bei dieser Gelegenheit in der Jatecna Strasse seinen J-Ausweis, der die Nr. 317 trägt verloren hat. Der Ausweis hat sich trotz Nachforschungen nicht mehr auffinden lassen, es besteht die Möglichkeit, dass er mit andern Alt- und Abfallstoffen an Ort und Stelle verbrannt worden ist.

Ich bitte, ihm bis zur Erlangung eines neuen J-Ausweises den Eintritt in und den Ausgang aus dem jüdischen Wohnbezirk Majdan-Tatarski ungehindert zu gestatten.

VIKTOR KREMIN
 Alt- u. Abfallstoff-Erfassung
 LUBLIN

מסמכים אלה נמצאו בארכיון של לובלין ע"י אסתר מנדליי

These documents were found by Esther Mandelay in Lublin's Archives

מכתב מויקטור קרמין אל היודנראט במיידן טטרסקי

A letter from Victor Kremin to the Judenrat in Majdan-Tatarski

23 May 1942
 To the Judenrat
 Majdan-Tatarski,
 Lublin

Apelbaum Jacek, living in 30 Rolna St. is working for me, as a collector of rugs and old things. Now he is working in the old ghetto.

I confirm that some days ago, while he was working in Yatecna St. he lost his J Ausweis no. 317.

In spite of investigations and searching it was not found.

There is a possibility that the J Ausweiss was burnt with old things.

My request is to let him go in and out Majdan Tatarski freely without any interfering until he get a new card.

Sign: Victor Kremin.

23.5.1942

לכבוד היודנראט
 מיידן-טטרסקי,
 לובלין

אבלבאום יאצק הגר ברחוב רולנה 30, מועסק אצלי כעובד וכאספן של סמרטוטים ודברים ישנים. מקום עבודתו הנוכחי הוא הגטו הישן.

אני מאשר בזאת, שלפני ימים אחדים בעת פעילותו ברחוב יאטצ'נה, הוא איבד את תעודת הזהות שלו ("J Ausweis") שמשפרה 317. למרות החקירות והחיפושים לא ניתן היה למצוא אותה. יש אפשרות שהתעודה נשרפה יחד עם חפצים ישנים.

אני מבקש לאפשר לו מעבר חופשי לרובע המגורים היהודי מיידן-טטרסקי כניסה ויציאה ללא הפרעה עד אשר יקבל תעודה חדשה.

על החתום: ויקטור קרמין.

Translation from German: Michael Lipp

תרגום המכתב מגרמנית: מיכאל ליפל

the first German or Pole I would meet would bring me straight to the Gestapo...

... Suddenly I noticed a worker named Grun putting a ladder close to the wall where a cockloft was and helping his parents reach it. I ran to them but some others did. Everybody started pushing each other in order to get there... somehow I pushed myself up into the cockloft. There were about 30 men and women there...

... Soon Kalich came with some Gestapo and Ukrainian men. Kremin told everybody to gather in the courtyard... First there was an order for all Jews to lie down on the ground with their faces down and hands behind their back. Then we heard shootings, the cries and groans of the wounded. Then screams: "raus,raus los!"... the sound of trucks, the blows of rifle butts, and then a silence. We all were laying down holding our breath... After a moment we heard Kalich together with Kremin in our building right under us. "Ist jemand da?" he cried. Kremin assured him that nobody else was there, that nobody could hide himself there...

... Kalich fired a couple of shots into the ceiling on which we were laying, but it didn't perforate the beams and nobody was hurt... At the end, a boy came to the factory, calling the name of his mother, who was hiding among us. At this point, we answered and went down from the cockloft... Mr Grun survived the war as well as Steigel... and Mrs Feldman...

... I left the cockloft almost fainting, dusty, dirty, unlike myself. My husband's name had not been on the list and he was saved. He said: "Go away, you can't stay here" ... I cried, "I have nowhere to go" ... At the end, he pushed me out of the gate of the factory, and in the last moment threw a handbag into my hands in which later on I found some clothes and money... I was left all alone on the empty streets ...

That is how Esther Arenzon finishes her account about her stay at Kremin's factory.

It seems obvious according this that Viktor Kremin saved her life as well as a few others.

My aunt succeeded to survive after many other dramatic episodes showing an incredible courage. She fought for her life and was helped by a few other human beings who, by doing so also risked their own lives.

As for Viktor Kremin, he survived the war and according to my aunt, was jailed in Lodz in 1946 for collaboration with the Germans. During the trial he was set free because many Jews testified in his favor and said that he cared as much as he could for the Jews who worked for him.

Esther came to visit him after the war; they embraced each other, and Kremin told her that all the Jews had been taken from the factory to Majdanek.

Viktor Kremin did not go as far as Oscar Schindler who had succeeded in saving "his" Jews.

Schindler is a unique case of a man who risked his life, spent his last penny bribing the SS, buying the life of "his" Jews, moving his factory and changing the production, only in order to save his workers. He was jailed twice, but always succeeded in being released thanks to his contacts with high-ranking officials. It was proven that he spent over 4 million marks to keep "his" Jews alive. In 1962, Schindler was honored by Israel as a righteous among the nations.

Even if Victor Kremin cannot compete with this, still I think that I have to pay tribute to his human attitude toward his workers which saved my aunt.

husband worked. I didn't want to put him in danger and so, I stayed away from him - at that time, I had no other choice.

... I got a job at Kremin's factory and was allowed to stay there. It was an enormous bit of luck. My job was to wash the rags saturated with sweat and coagulated blood. We lived in barracks. The Jews who worked for Kremin were objects of general envy. Kremin himself said from time to time that "his" Jews would survive and stay alive. To tell the truth, that German never betrayed anyone and did everything he could to save us. More than once he warned us about a selection to come....

Irena Gewerc-Gottlib tells a similar story in her testimony:

... Kremin, the commissionaire who had taken our factory, employed my father. He was a very good man. He helped many of us. With this work, my father received a work permit (J-Ausweiss). We too were hired in the factory and granted a J-Ausweiss.... We lived in the ghetto, Majdan Tatarski, near Lublin where the Germans organized frequent selections for death. Kremin, with whom we worked, was a friend of the chief of police and SS Globocnik. He informed us each time a selection was about to take place in Majdan Tatarski. He also warned us that the Germans would liquidate all the Jews of Lublin in 1943 and told us to escape. We, my father, my sister and my aunt, escaped in May 1943 to Warsaw....

Robert Kuwalek, in his book "Lublin Jews in the Concentration Camp of Majdanek", mentions Ida Rapaport-Glickstein's testimony which expresses the same sentiments:

... Kremin was a German commissionaire of Jewish enterprises who dealt with waste

recycling. Groups of Jewish slaves worked for him for long periods. They were considered privileged, safe from actions. A large number of people from these groups could escape in emergency and survived...

... Kremin was considered someone apart, a friend of SS Globocnik, and thus very well informed of the SS's plans in Lublin. People testified that he warned the Jews of the selections to come in the ghetto and that he even obtained the liberation of prisoners already in Majdanek. It can be useful to mention this because this man, being a German, helped a number of persons and saved them...

Let us go back to Esther Arenzon's testimony, as she worked in the factory on Florianska Street :

... We were led to believe that Kremin's factory was essential for the Germans and would never be liquidated. Our illusions were frustrated after the Majdan Tatarski ghetto was liquidated in November 1942. Some workers were still working in Lublin's jail, at a labor camp on Lipowa Street # 7 and we at Kremin's ...

... The factory was reduced and liquidated. All the time one SS named Kalich came and demanded new lists of people to be deported. Kremin always warned people that he had placed on the list ahead of time and alluded that they should try to save themselves. But where to go? How to save oneself? When we asked for advice, Kremin shrugged his shoulders. He could not help us and we understood him...

... One day, he warned us that Kalich was coming and read aloud to us the names on the list. I heard my name. I fell on my knees crying: "I want to live!" I cried and kissed his hands. What to do? I could not go out because

Before the war, Viktor Kremin had owned a company in Berlin. His name is mentioned on a list established by the law firm, Cohen & Milstein, who brought legal action against several German companies for illegal litigation, slavery and forced labour after WWII. Kremin's name is also listed in the directory of places of detention and forced labor the in the Bundesarchives, the German State Archives.

Viktor Kremin's company expropriated the Jewish companies in the districts of Radom, Lublin and Galicia that specialized in the collection of glass, iron, paper and rags. He had a monopoly on the recycling of all this industrial waste. He kept the former Jewish owners and their workers in place, in order to benefit from their knowledge and experience in the recycling process. As a result, numerous workers were temporarily saved from deportation.

According to Irena Gewerc-Gottlieb's testimony, Kremin managed 3 recycling and reuse factories in the Lublin area. The first one was located on Kalinowszczyzna Street and processed used textiles and clothing. The second, on Pierswego Maja Street, was the iron recycling factory owned by Irena Gewerc's father and the third one, in Zamocs, specialized in glass recycling. We also need to add the factory on Florianska Street mentioned in Esther Arenzon's testimony.

Viktor Kremin also went to Lwow after the Germans occupied the town in June 1941.

Sophie Kimelman-Rosen, another survivor, testified that during the spring of 1942, she and her parents registered to work in a recycling plant owned by Viktor Kremin in Lwow. They received a work permit, stipulating that they were "Workers Vital for Economy". She and her father, together with other girls of her age worked there. She escaped deportation and several SS raids in August 1942 thanks to this permit. She worked there until the spring of 1943. One day, warned

about the liquidation to come, she left the ghetto as she always did, thanks to her work permit, but instead of heading to work, she took off her armband with the Jewish star and went back to her former apartment and hid in a hiding place they had prepared with the help of a Wehrmacht officer to whom they had "given" their apartment.

Alicia Melamed Adams, another survivor, testified that she and her parents had survived until July 24, 1943 in a small camp in Drohobycz in Galicia where they worked for Viktor Kremin in a factory specializing in the collection of iron and rags. One day, the Gestapo held a raid on the factory and took all the Jews to a local prison. From there, as they were loaded onto a lorry to be taken and shot dead in the Bronica Woods, a young man, the son of a tailor working for the Gestapo intervened and saved her. She was sent to work with this young man and his parents for the Gestapo.

The prisoners of another camp in Brzezany in Galicia worked for Viktor Kremin's firm from January 1943 until June 12, 1943, according to the Erinnerung Verantwortung Zukunft foundation's directory of places of detention.

It is impossible to evaluate the number of persons who worked in Kremin's various factories. In the Lublin archives one can find a few lists of the workers - such as the one included in this article. Among the 37 names on this workers list, under the numbers 27, 28, 29, and 30, the Tycochinski family name appears, including Mojzesz Tycochinski who was my aunt Esther Arenzon's first husband.

I know nothing about Viktor Kremin's life before the war and what kind of a man he was. All I know is how he has been described by Esther Arenzon in her testimony. Let us listen to her.

...Where did I go? I went to Florianska Street to the Kremin factory, where my

Brigitte Waks

Viktor Kremin - A Schindler in Lublin?

The first time I ever heard the name “Viktor Kremin” was when I read the testimony left by my dad’s cousin, Esther Arenzon, born Halberstadt. I always considered her as my aunt and we used to call her Estusha. Every summer she came from Tel-Aviv to us in Paris, and we used to spend the holidays together.

Estusha’s testimony was found at her home after she died. Nobody knew that she had been interviewed by Yad Vashem, and for me, finding out about her life during the war was a great surprise. She never told anyone how she had managed to survive, first in the Lublin ghetto and then, hidden somewhere in Warsaw.

Her testimony starts in the spring of 1942. At the time she was living in the Lublin ghetto, never sleeping in the same place, constantly on the move. One night, she received a letter from her father asking her to leave the ghetto as soon as she could, and to take refuge in the tannery factory owned by her uncle Waks in the suburb of Lublin. (It was my grandfather, Haim Eleasar Waks’ factory). Unfortunately, once she got there, no one let her in, but her cousin (I could not identify who this cousin was.) took her to one of the factory’s Polish workmen where she spent the night. The following day, a messenger, sent by her uncle Waks arrived to take her to Warsaw where most of the Waks family had been staying for a few months. She would never see her father again, as he was deported that very same day from the Lublin ghetto - probably to Belzec.

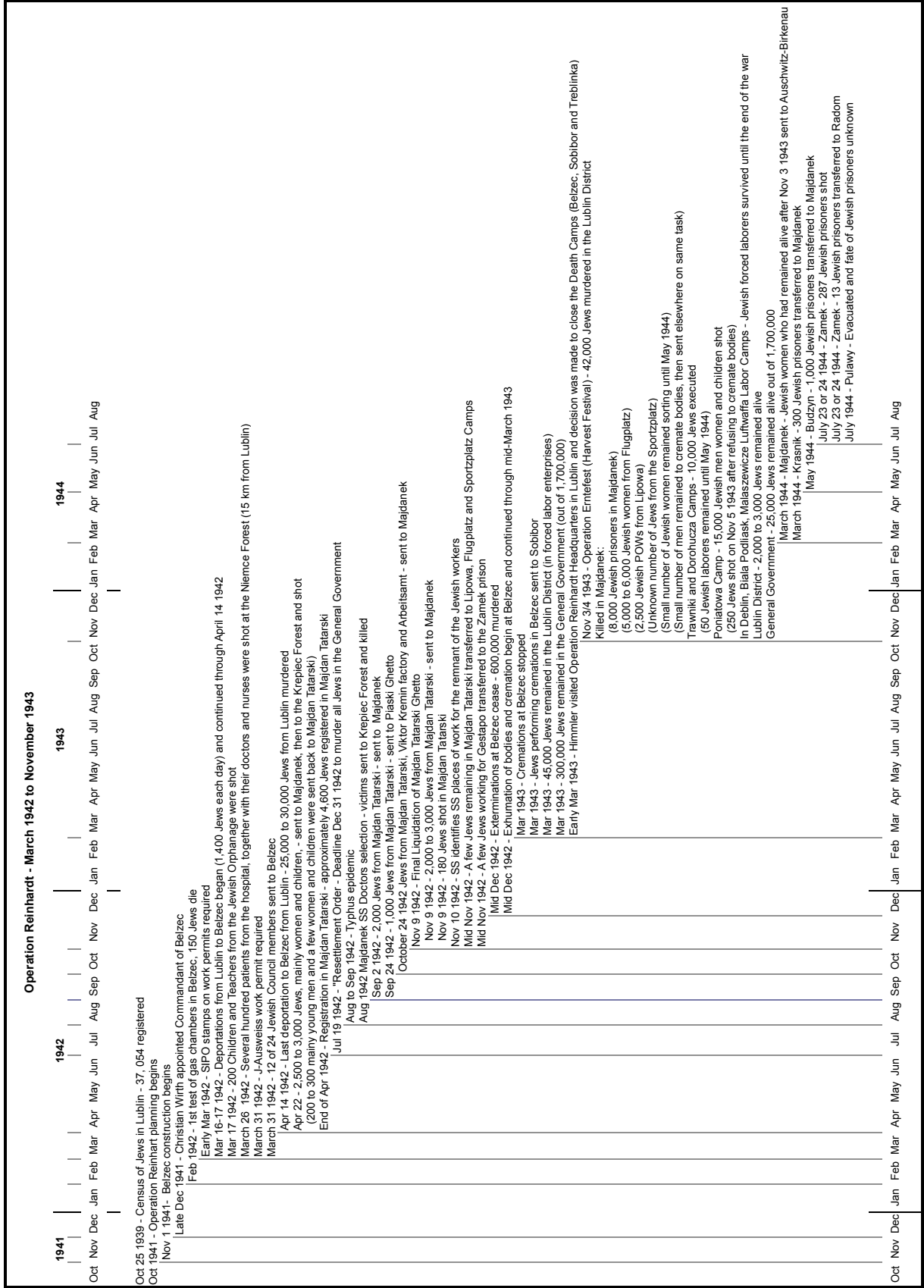
In Warsaw, she stayed with the Waks family and incredibly, even managed to get a job in the Toebbens’ factory as a dressmaker. But as daily selections for deportation among the workers

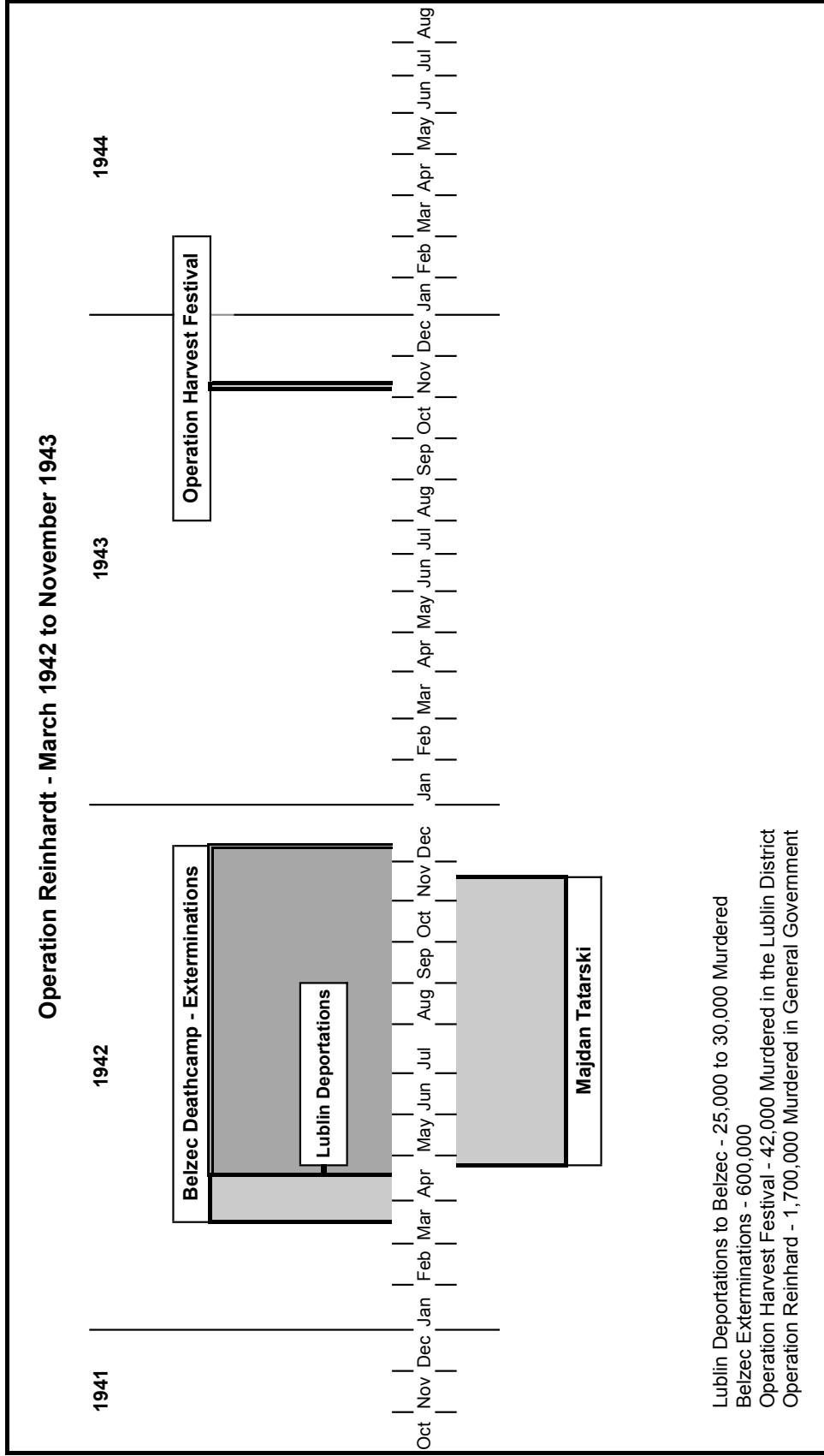
intensified, led by the factory director Toebbens himself, she made the bold decision to go back to Lublin, where her husband, Mojzesz Tykochinski was still living.

She took the train alone, and once in Lublin, managed to sneak under the barbed wire and enter the Majdan Tatarski ghetto. This ghetto had been established after the liquidation of the Lublin ghetto in April 1942 with about 4,000 remaining Jewish workers. She stayed there for two nights, but as she did not have any identity papers, she realised that she would never get away from the constant threat led by a Nazi called Bomb who would visit the ghetto everyday with his dog to flush out all “illegal” Jews. As she had no other option, she decided to run away from the ghetto and get to the Kremin factory on Florianska Street where her husband still worked.

What was this factory that she mentioned in her testimony? And who was this Kremin?

Viktor Kremin was one of the “Treuhanders”, who (similar to Toebbens or Schindler) followed the German army’s advance and took over the Jewish companies and assets in the General Government. There, they would force Jewish prisoners, considered slaves, to work in those factories. As Jews were considered to “belong” to the SS, the Treuhanders, as corporate managers had to pay a fee for each Jew the SS would give them. The Jews who worked in the factories would receive a bowl of soup and a piece of bread every day. It is obvious that the profit made by those industries were huge. Expropriations were carried by an agency attached to the General Government led by Hans Frank.

Belzec Station (HEART)

התחנה בבלז'ץ

קבר המונים במיידנק לנרצחי מבצע "ארנטפסט"
Erntefest Majdanek Mass Grave (USHMM)

Bibliography:

- Browning, Christopher (1992). **Ordinary men: Reserve police battalion 101 and The Final Solution in Poland**. New York: HarperCollins.
- Browning, Christopher (1998). **The path to genocide: Essays on launching The Final Solution**. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Lewis, Mark & Frank, Jacob (2000). **Himmler's Jewish tailor: The story of Holocaust survivor Jacob Frank**. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- O'Neil, Robert (1998). **Belzec: the forgotten death camp**. East European Jewish Affairs, 28, 49-62.
- Poprzeczny, Joseph (2004). **Odilo Globocnik: Hitler's man in the East**. London: McFarland.
- Silberklang, David (2005). **Only the gates of tears were not locked: The Holocaust in the Lublin district of Poland**. Jerusalem: Yad Vashem.
- Roseman, Mark (2002). **The Wannsee Conference and the "Final Solution"**. New York: Metropolitan Books.
- Encyclopedia of the Holocaust

רשימת אתרי אינטרנט:

- Aktion Reinhard Camps [ARC] <http://www.deathcamps.org/>
- Holocaust Education & Archive Research Team [HEART] <http://www.holocaustresearchproject.org/>
- JewishGen <http://www.jewishgen.org/>
- Jewish virtual library <http://www.jewishvirtuallibrary.org/indexold.html>
- Simon Wiesenthal Center <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVIuG&b=358201>
- U.S. Holocaust memorial museum <http://www.ushmm.org/>

מקורות:

- ארד, יצחק (1985). "מבצע ריינהארד": מחנות ההשמדה בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה. ירושלים: הוצאת יד ושם.
- בלומנטל, נחמן וקוזין, מאיר (1957). **אנציקלופדיה של גלויות: לובלין**. ירושלים.
- בלומנטל, נחמן וקרמיש, יוסף (עורכים). (תשכ"ט). **קידוש השם: כתבים מימי השואה**. תל-אביב: זכור.
- ויין, אברהם (עורך). (תשנ"ט). **פנקס הקהילות: פולין - מחוזות לובלין, קיילצה**. ירושלים: הוצאת יד ושם.
- קובאלק, רוברט (2003). **הגטו בלובלין** (תרגום: שמוליק אבידר). נדלה מתוך [http://www.benchmark.co.il/](http://www.benchmark.co.il/lublin/the%20ghetto%20in%20lublin%20-robert%20kuwalek.pdf)

remembers seeing the remaining Jews on the lot, crowded and tied together by wire. As he was being driven away he heard the unmistakable shots. Jacob Frank survived the war.

In a final ironic twist of events, the Jewish labor camps that were associated with the Luftwaffe or in the building of airfields were not included in the Erntefest Operation. Ultimately though, these Jews were also murdered.

Budzyn was a camp housing a Heinkel aircraft parts factory. The 3,000 Jews avoided death on November 3, 1943 but by May 1944, the last 1,000 of them were transferred to sent to Majdanek.

Krasnik was a small camp holding about 300 Jews. Its prisoners were transferred to Majdanek in March 1944.

Pulawy was evacuated in July 1944; the fate of its small Jewish labor detachment is not known.

In 3 towns, Deblin, Biala Podliaska, and Malaszewicze, Jewish forced laborers working for the Luftwaffe in several camps in these 3 towns survived until the end.

Erntefest - the Tally

42,000 Jews were executed in the Lublin District during the 2 days of Operation Erntefest. Out of the 45,000 Jews who had remained alive in March 1943, 9 months later only about 2,000 to 3,000 remained.

Within the entire General Government, out of the 300,000 Jews in the spring of 1943, only about 25,000 Jews remained alive.

Conclusion

In total, approximately 1,700,000 Jews were killed in Operation Reinhardt. An unknown number of Poles, Gypsies and Soviet Prisoners of War were also annihilated. In this article, which is a recounting of the major events, I have tried to give as accurate and complete an accounting as possible. Many aspects of what happened were not included; the greed, the plunder, what happened to the perpetrators, what the world knew, and resistance, for example. As much as readily available, individual accounts and witness testimonies were used to cut through the fog of numbers and incomprehensible acts.

There are a limited number of words that one can use to express “extermination”. This repetition of words can desensitize us, and the difficult-to-fathom numbers can soon blur the pain and horror of those years. On the other side, through this litany of telling, we gain a sense of the endless despair of the time. The never-ending years of terror and the fragility of existence were their reality. Let us remember them with reverence.

stationed permanently in Lublin performing security duties. The remaining Trawniki (or Askiris as they were called by the local population) carried out guard duties in various institutions and labor camps throughout the Lublin District. In addition, each Operation Reinhardt camp had 90 to 130 Trawniki assigned.

On November 3, 1943, 10,000 Jews were taken out of the camp and nearby Dorohucza, and executed in pits that had been dug previously.

A small Jewish labor detachment remained at Trawniki until the transfer of its approximately 50 prisoners to Majdanek in May 1944.

Poniatowa Camp

At the time of Erntefest, there were about 15,000 Jews, including women and children in the Poniatowa labor camp. Scharfuher Heinrich Gley testified to the events of that day:

I was called to Hering [the Commandant]. When I entered the room, there were 2 Police Offices with him... The officers informed Hering that the whole camp was surrounded by a police unit... This police unit was under orders to liquidate all the Jews in the camp, without exception... according to my estimate the strength of the police unit was between 1000 to 1500 men". In the meantime all the Jews were ordered to concentrate in some specified places... From my room I could see how the Jews, entirely nude, were taken from the hall to the trench. This trench was zig zag. It was about 300-500 meters from the main hall.

In the Poniatowa camp there was a Jewish Underground group that had even succeeded in obtaining a few weapons. In the afternoon when the killing action was approaching its end, a group of Jews closed in on the barracks, members of the Underground group resisted being taken to the trenches and opened fire on the SS men. They burned some of the nearby barracks that contained clothing. But the Germans set the barrack with the resisting Jews on fire, and all of them were burned alive. Polish firemen from the town of Opola Lubelski arrived to put out the fire in the clothing barracks, and some of these firemen testified that wounded Jews were also thrown into the burning barracks,

About 150 Jews were left to clean the area and cremate the corpses of the killed. 50 Jews who succeeded in hiding themselves during the shooting joined them. But 2 days after the massacre these 200 Jews were shot because they refused to cremate the corpses. In their place 120 Jews were brought from other camps to carry out this work.

Temporary Reprieve

The Zamek (Castle) in Lublin held about 300 skilled Jewish craftsmen working for high-ranking German officials. These Jews remained in the Zamek until July 23 or 24, 1944, the days just before the Soviets entered Lublin, when all but 13 were executed.

Jacob Frank relates how, on that day, he was taken out of the Zamek, together with 12 other Jews, put on a truck and brought to Radom. He

Police Forces, including Police Regiment 25 and the infamous Police Battalion 101.

Additionally, the police stood guard, 5 meters apart, on both sides of the streets that led from the main road to the entrance of Majdanek. Women guards on bicycles escorted the 5,000 to 6,000 women prisoners on their march to Majdanek.

- **Lipowa**

Although earlier in the war, the Lipowa Camp had housed many specialized workshops, by the fall of 1943, the camp primarily contained about 2,500 Jewish POWs (Prisoners of War). As in the other camps in Lublin, on November 3 1943, it was surrounded by SS, and the prisoners marched to Majdanek.

In the midst all the horror and confusion, there was an act of resistance. When the women prisoners being held in Majdanek's Barrack V recognized the Jewish POWs arriving at Majdanek, they began to scream. Simultaneously the Jewish POWs began fighting with their escorts. Three of the SS were injured or killed. The Jewish POWs who resisted were shot on the way to the pits.

- **Sportzplatz**

After 1942 the Sportzplatz camp was converted into a special storehouse and distribution center for medication, surgical supplies, artificial limbs, and cosmetics taken from the victims of Operation Reinhardt. Some of the material was transferred to the German hospital in Lublin, a portion was sent to the Reich.

There is minimal information relating to the numbers of Jews that were taken from the Sportzplatz.

After the completion of the executions at Majdanek, a selection of women and men was made, and they were transferred to Barrack IV.

The women were assigned to sort the belongings of the Erntefest victims. This was completed in March 1944, after which they were sent to Auschwitz-Birkenau.

The men were assigned to the Sondercommando and ordered to cremate the bodies of the victims. After this was completed in Majdanek, they were sent to other mass gravesites where they had to exhume and cremate the bodies as well.

The number of Jews killed at Majdanek on November 3, 1943 was between 16,000 and 18,000.

Trawniki Camp

In 1942, a brush factory, located in the Miedzyrzec Podlaski Ghetto, was transferred, together with its workforce to Trawniki. In 1943, the Fritz Schultz factory in Warsaw had also been brought to Trawniki with its 10,000 workers. The transferred factory consisted of workshops for tailors, furriers and broom makers. In 1943, the production of uniforms became important in the camp as well as earth-moving and peat mining operations outside of the camp.

The camp also had another important function. It was the training location for former Ukrainian Soviet Army prisoners and local Ukrainians from West Ukraine who volunteered for service in Operation Reinhardt. Approximately 2,000-3,000 guardsmen were trained in the camp. One or two companies (about 200 to 400 men) were

[Note, this was done in order to fool the workers that the trenches were to be used as anti-tank measures.]

During these days, special commandos from the concentration camp Auschwitz as well as SS and Police commandos from Krakow, Warsaw, Radom, Lwow and Lublin gathered in Majdanek. Altogether some 100 SS men arrived from the cities I mentioned, and these SS men made up the special commando. On the fourth day – it may have been November 3 – reveille was sounded at 5AM.

Therefore I went to the part of the camp where I usually stayed. The entire camp was surrounded by the Police. I would estimate that there were about 500 Policemen. They stood guard with their weapons at the ready. They were armed with heavy and light submachine guns as well as with other automatic weapons.

In Majdanek, the roll call was held early that morning. It was short. The Jewish prisoners, who were intermingled in line with the others were ordered to step out of line. Yitzhak Arad continues:

They were brought to sub-camp V, which was close to the shooting site, and from there they were taken in groups of 100 to a barrack and forced to undress.

A passage was cut in the fences of sub-camp V and through it, naked Jews were driven to the shooting site in separate groups. They were forced to lie down in the trenches and were shot by SS men standing on the edge of the pit. After the first groups were shot, the bottom of the trenches were full and all the others were forced to lie on top of those who had already been shot before.

Action Reinhardt Camps source continues:

Whilst columns of thousands of people marched to their death, loud music was played from two loud-speaker cars, marches and waltzes by Johann Strauss. The music was used to drown the noise of the shots and screams of the murdered people.

This day at Majdanek became known as “Black Wednesday” and was described by non-Jewish prisoners who were in the camp at that time. Although the music was played, Polish prisoners heard the shots and screams. Also people who lived within a short distance of around 3-4 km from the camp on the eastern suburb of Lublin, heard the music, shots and screams.

At the same time that the shootings were occurring within in Majdanek, thousands of more Jews were being forced marched from their camps in Lublin to Majdanek.

Lipowa Camp, Alter Flugplatz (Old Airfield Camp) and the Sportzplatz

On November 3, 1943, the prisoners of the work camps in Lublin were brought to Majdanek. The 3 main camps were Lipowa, the Flugplatz and the Sportzplatz. However, Jewish workers from other smaller workshops throughout the city were also collected and brought to Majdanek.

- **Flugplatz**

The Old Airfield Camp in Lublin had been the primary camp for sorting the clothing and valuables taken from Operation Reinhardt victims.

By the early morning, the Alter Flugplatz (Old Airfield) had been cordoned off by SS and

work Jews were to be transferred to SS camps in Lublin, after which the ghetto was to be torn down completely.

In a fit of pique, Himmler also ordered that the factory proprietors who had allegedly arrived in Poland without anything and had made themselves wealthy on "cheap Jewish labor" be sent to the front.

On May 10 1943 Himmler discussed police reinforcements to the General Government and particularly the use of SS units. "I will not slow down the evacuation of the rest of the some 300,000 Jews in the General Government, but rather carry them out with the greatest urgency.

After a meeting on June 19 1943, Himmler stated: "To my presentation on the Jewish question, the Fuherer spoke further, that the evacuation of the Jews was to be carried out radically and had to be seen through, despite the unrest that would thereby arise in the next 3-4 months".

Between March and the autumn of 1943, Himmler's wave of exterminations in the General Government accelerated. The thinly disguised shield of "safety" for the remnant of the working Jews was torn away. By the end of October 1943 many of the remaining labor camps, including those in Krakow and Galicia, had vanished. The stage was set for the last assault upon the Jews in Lublin.

Erntefest - November 3 1943

In late October 1943, Himmler made the decision to liquidate the last of the Jewish labor camp workers in Lublin. At the time 42,000 to 45,000 Jewish forced laborers remained in the Lublin District. The operation was named Erntefest (Harvest Festival). Erntefest is considered the largest single Nazi killing operation against the Jews.

1943 had seen a number of revolts and resistance actions; Sobibor (October), Treblinka (July), Warsaw (April) and Bialystok (August). With the decision to complete the extermination of the Jews in the labor camps of Lublin, the Nazis recognized the potential for similar resistance. They decided that maximum secrecy, surprise and overpowering force would be needed. The Jews in the camps would be eliminated in one single, massive operation.

Majdanek

At the time there were about 8,000 Jewish prisoners in Majdanek. SS Oberscharfuher Erich Musfelt gave the following statement to Polish Authorities on August 16, 1947:

One day late in October 1943, the excavation of pits was begun in Majdanek behind Compounds V and VI, approximately 50 meters behind the structure of the new Crematorium. 300 inmates were put to this work. They dug without interruption for 3 days and nights, in 2 shifts of 150 each. In the course of these 3 days, 3 pits were excavated; they were more than 2 meters deep, zigzag shaped and each about 100 meters long.

was stopped from shooting him by an SS man who yelled that he was the master tailor in Lipowa and he was returned to Lipowa.

1943 - The Last Remnants

Labor, that is, forced labor, was a driving need for Germany throughout much of the war. Competing goals, i.e., the extermination of the Jews versus their exploitation for labor, created conflicts between Himmler's SS, Gestapo and Police empire, and the civilian / private industrial sector, as well as with the military. Himmler, early in 1941 (and as clearly stated by Heydrich at Wansee in January 1941), supported the "destruction through labor" policy, as it assuredly led to the ultimate aim, death. As Christopher Browning, the historian states; The official SS vision for the use of Jewish labor was therefore quite clear. Jews capable of labor were to work productively and die in the process.

During the war, there were times and circumstances, where Jewish productivity did in fact sustain them in life – but always only temporarily. This became especially true after the Soviet counter-offensive began in December 5, 1941 (and the attack upon Pearl Harbor as well). As Poles were removed to the Reich as forced laborers (in addition to the many Soviet POWs already there), Jewish labor became increasingly attractive to some in the General Government. Christopher Browning provides this relevant example:

On March 9, 1942 the first planned act of substitution took place in the course of the expulsion of the Jews from

Mielec to the Lublin district. Those Jews capable of work were sent to a nearby airplane factory. The military deemed this a success, so much so that in early May 1942, the Armaments Inspectorate endorsed employment of a further 100,000 skilled Jewish workers, this freeing Polish and Ukrainian workers to be sent to the Reich.

In March of 1943, it is estimated that 300,000 Jews remained in the General Government. In Lublin, Globocnik had claimed that there were 45,000 Jews working throughout his enterprises. By that time, most of these Jews were not originally from Lublin. There were many from Warsaw. By the summer of 1943, Lublin was considered by Himmler and Globocnik as the location where the remnants of the Jews would be employed in the SS controlled labor camps. On a visit to Lublin in March 1943, Himmler made the decision to close the death camps of Operation Reinhardt.

Himmler was becoming impatient with the lack of progress on closing the ghettos. He considered that increasingly, German employers were utilizing Jewish forced labor for their own benefit, rather than for simply serving the needs of the military. With the revolts and escapes in Warsaw, Sobibor, and Treblinka, security matters also increasingly became a concern. Christopher Browning cites several examples reflecting these issues of concern:

In January 1943, on a visit to Warsaw, Himmler was furious to learn that no further progress had been made in shifting Jewish workers out of the [Warsaw] ghetto to SS camps. Himmler ordered that under Globocnik's supervision, the

August to September 1942 – Krepiec Forest

Action Reinhardt Camps source provides the background to the Krepiec forest executions:

A typhus epidemic broke out during August and September 1942 in Majdanek. The SS doctors in the camp selected prisoners who were sick or unable to work. Because there were not yet gas chambers at Majdanek, the selected prisoners were loaded onto trucks and transported to the Krepiec forest where SS-men executed them.

On September 24, 1942 about 1,000 Jews from Majdan Tatarski were deported to the ghetto in Piaski near Lublin.

On October 24, 1942 a selection of Jews from Majdan Tatarski was taken to Majdanek. Included in this selection were the officials of the ghetto Arbeitsamt and workers from the Victor Kremin's company who had previously been exempt from deportations and selections.

Liquidation of Majdan Tatarski – November 9 1942

With the July 1942 order of Himmler to eliminate all of the Jews of the General Government by December 31, 1942, the fate of the Jews remaining in Majdan Tatarski was doomed.

On November 9th 1942, the last group of 2,000 to 3,000 Jews from Majdan Tatarski was deported to Majdanek. It was the first time

that a selection of entire families was sent to Majdanek.

About 180 people were shot in the streets of the small ghetto – most of them were children and people who tried to hide in the cellars.

A very small number of Jews were left in Majdan Tatarski after November 9, 1942. After a few days, they were transferred to several workcamps in Lublin including; Lipowa, the Flugplatz and the Sportzplatz where they worked for the SS.

A few additional Jews who worked for the Gestapo also remained and were transferred to the Gestapo prison in the Zamek / Castle. There they worked as Hofjuden, doing private jobs for the officers of the Lublin Gestapo and their families.

Jacob Frank tells of his wife, Dora, and young son, Numyek, who were hiding in a cellar:

Majdan Tatarski was burning. Frank managed an arrangement for a Gestapo man to bring them out. They were brought to the house of this man, but he had already left Lublin that day and failed to tell his replacement that there was also a little boy there. The replacement prepared to send Numyek to Majdanek. Dora choose to remain with her son, and they went together.

Subsequently Frank managed to get a POW uniform (from Roman Fisher) and under the guise of a POW work group that daily went to Majdanek from Lipowa, he managed to see her. He was able to throw her a package, but was shot in the arm by a Ukrainine guard - who

to quiet and order in the entire German sphere of interest, a point of application for the resistance movement and a source of moral and physical pestilence...

Although the December 31, 1942 death warrant for the Jews was the primary objective of the July 1942 order, the second objective is also significant. Himmler's intent had been to speed up the process of the extermination of the Jews in the General Government by eliminating their exploitation as workers. This however, caused complaints by the military. At the time the military claimed that out of the 1 million workers employed in its factories in the General Government, 300,000 were Jews and, of those, 1/3, or 100,000 were skilled craftsmen.

Himmler wanted to avoid any serious objections to his overall extermination goals and, in particular did not want any repercussions or interference from the military who, until that time found the exploitation of Jewish forced laborers advantageous. So, after a number of months, Himmler offered a compromise. This compromise was issued on October 9 1942 to General Kurt von Gienanth, the Commander of the Military District of the General Government. It essentially allowed the continuation of the use of Jewish forced labor, but in SS controlled camps (rather than private industrial facilities) and for specified military efforts. Only a few Jews were to be allowed to remain, whose retention was necessary for the war effort, and these would be held in special work camps in Warsaw, Krakow, Czestochowa, Radom and Lublin.

On November 10, 1942, Fredrich Kruger, the Supreme SS- and Police Chief of the General Government, decreed the places where the employed Jews and their families were to

remain in the ghettos and camps. The text of the compromise reads as follows:

I have given orders that all so-called armament workers who are actually employed solely in tailoring, furrier, and shoemaking workshops be collected in concentration camps on the spot, i.e., in Warsaw and Lublin, under direction of SS Obergruppenfurer [Fredrich] Kruger and SS Obergruppenfurer [Oswold] Pohl. The Wehrmacht will send its orders to us, and we guarantee the continuous delivery of items of clothing required. I have issued instructions, however, that ruthless steps be taken against all those who consider they should oppose this move in the alleged interest of armaments needs, but in reality only seek to support the Jews and their own businesses.

Jews in real war industries, i.e. armament workshops, vehicle workshops, etc., are to be withdrawn step by step.

Our endeavor will then be to replace this Jewish labor force with Poles and to consolidate most of these Jewish concentration-camp enterprises into a small number of large Jewish concentration camp enterprises – in the eastern part of the GG, if possible. But there, too, in accordance with the wish of the Fuhrer, the Jews are some day to disappear.

As a result of these decisions, the murderous aims of the Nazis in Lublin continued.

On September 2 1942 a selection was made in Majdan Tatarski and about 2,000 Jews were sent to Majdanek.

villages and townships started digging in the area of the camp, searching for gold and valuables.

A Pole, Edward Lucynski, who lived in Belzec, testified:

After leveling and cleaning the area of the extermination camp, the Germans planted the area with small pines and left. At that moment, the whole area was plucked to pieces by the neighboring population, who were searching for gold and valuables. That's why the whole surface of the camp was covered with human bones, hair, ashes from cremated corpses, dentures, pots, and other objects.

However, these diggings and searches endangered the German intent to erase the traces of their crimes and hide the very fact of the existence of a death camp in Belzec. Germans and Ukrainians from Sobibor and Treblinka were sent back to Belzec to prevent further diggings and to restore the "peaceful-looking" character of the place. To prevent future searches and digging, Operation Reinhardt authorities decided to keep a permanent guard on the spot. A farm was built for a Ukrainian guard who would live there with his family.

In Belzec, when the cremation of the victims was completed in March of 1943, the Jews performing this work were sent to Sobibor where they were killed.

July to November 1942

While on a visit to Operation Reinhardt Headquarters in Lublin on July 19, 1942, Himmler issued the order that the deportation of Jews to the extermination camps must be completed by December 31, 1942. It is likely that this December 31, 1942 deadline was the impetus for increasing the killing capacity of Belzec during the summer of 1942.

The text of the order contains both the euphemisms for murder, i.e. "resettlement", as well as the antisemitic images and descriptions that became so familiar during the Nazi era:

"Resettlement"

Order – July 19, 1942.

I hereby order that the resettlement of the entire Jewish population of the general government be carried out and completed by December 31 1942.

From December 31 1942, no persons of Jewish origin may remain within the GG, unless they are in the collection camps in Warsaw, Krakow, Czestochowa, Radom and Lublin. All other work on which Jewish labor is employed must be finished by that date, or in the event that this is not possible, it must be transferred to one of the collection camps.

These measures are required with a view to the necessary ethnic division of races and peoples for the New Order in Europe, and also in the interests of security and cleanliness of the German Reich and its sphere of interest. Every breach of this regulation spells a danger

The deportation of the Jews of Lublin to Belzec ceased on April 14, 1942, 4 weeks after they began. However, this was not the end of the killing operations in Belzec.

It is estimated that a total of 600,000 Jews were murdered at Belzec, as well as thousands of Gypsies. The extermination operations lasted 9 months. It began on March 17, 1942 and ceased in mid-December 1942.

Belzec - Removing the Traces – “Sonderaktion 1005”

By March of 1942, the Germans recognized the need to remove of all traces of the mass murders. One can attribute this to a number of possibilities; the Germans were aware that the Allies had obtained information about the exterminations; in light of the military setbacks, they were less convinced of their winning the war and sought to eliminate the nature of their regime; the pits in which the victims of the mass killings had been buried were creating health issues; and the desire to protect the perpetrators by eliminating evidence.

Yitzhak Arad provides information on this aspect of the extermination - “Sonderaktion 1005”:

In March 1942 Heydrich met with SS Stasndartenfuher Paul Blobel, the former commander of Einsatzkommando 4a, who had carried out the killings in Kiev and other places in the Ukraine. Heydrich discussed with Blobel the matter of his appointment to lead the operation of erasing all traces of the mass murders and the ways it would be implemented.

Blobel’s appointment was postponed for 3 months after the assassination of Heydrich, but in June 1942, Heinrich Muller, the head of the Gestapo formally appointed Blobel the task of covering up the traces of the mass executions carried out by the Einsatzgruppen in the east. This task was Top Secret and Blobel was instructed that no written correspondence should appear on the subject. The operation was given the code name “Sonderaktion 1005”. Blobel’s duty was to find the proper technical means and system for destroying the victim’s bodies, to coordinate and supervise the entire operation and to issue the verbal orders for its implementation.

The opening of the mass graves in Belzec and the cremating the corpses removed from them began in mid December 1942. At that time there were about 600,000 corpses in the pits of the camp.

SS Scharfuher Heinrich Gley, who served at that time in Belzec, testified:

From the beginning of August 1942 until the camp was closed in September 1943 I was in Belzec... As I remember, the gassing stopped at the end of 1942, when snow was already falling. Then the unearthing and cremation of the corpses began. It lasted from November 1942 until March 1943. The cremation was conducted day and night, without interruption.

After the camp buildings were dismantled and the German and Ukrainian staff had left, people from the neighboring

take those unable to walk to the ditches in Camp II. These Jews were organized into work teams with their own Capos. They did this work for a few days or weeks. Each day some of them were killed and replaced by new arrivals.

SS Karl Alfred Schluch, a former "Euthanasia" worker, who was at Belzec from the beginning offered some additional details of what happened next:

After the unloading, those Jews able to walk had to make their way to the assembly site. During the unloading, the Jews were told that they had come for resettlement but that first they had to be bathed and disinfected. The address was given by Wirth

Immediately after this, the Jews were led to the undressing huts. In one hut the men had to undress and in the other the women and children. After they had stripped, the Jews, the men having been separated from the women and children, were led through the tube. I cannot recall with certainty who supervised the undressing huts... Since I was never on duty there I am unable to provide precise details about the stripping process. I just seem to remember that in the undressing hut some articles of clothing had to be left in one place, others in a different one, and in a third place valuables had to be handed over...

My location in the tube was in the immediate vicinity of the undressing hut. Wirth had stationed me there because he thought me capable of having a calming

effect on the Jews. After the Jews left the undressing hut I had to direct them to the gas chamber. I believe that I eased the way there for the Jews because they must have been convinced by my words or gestures that they really were going to be bathed.

After the Jews had entered the gas chambers the doors were securely locked by Hackenholt himself or by the Ukrainians assigned to him. Thereupon Hackenholt started the engine with which the gassing was carried out. After 5 - 7 minutes -- and I merely estimate this interval of time -- someone looked through a peephole into the gas chamber to ascertain whether death had overtaken them all. Only then were the outside gates opened and the gas chambers aired.

The corpses were pulled out of the chambers and immediately examined by a dentist. The dentist removed rings and extracted gold teeth when there were any. He threw the objects of value obtained in this manner into a cardboard box which stood there. After this procedure the corpses were thrown into the large graves there.

The Reich Minister of Propaganda, Joseph Goebbels, kept a diary during the war. On March 27, 1942, only 10 days after the beginning of Operation Reinhardt, he wrote:

Beginning with Lublin, the Jews in the GG are now being evacuated eastward. The procedure is a pretty barbaric one and not to be described here more definitively. Not much will remain of the Jews...

Jewish workers were brought in from Lubzcza and Mosty Male. In February 1942, these 150 Jewish construction workers were killed in the first test of the gas chambers.

In late December 1941 Christian Wirth was appointed Camp Commandant of Belzec. Wirth developed his own ideas on the methods of killing based upon his prior experience in the "T4 Euthanasia" program. In developing the extermination methods at Belzec, he was concerned, not only with the effectiveness of the process, but with the necessity for secrecy and security. In general, he considered that using readily available local supplies would reduce suspicion of the activities in the camp. Thus, in regards to the actual means of killing, he decided to supply the fixed gas chambers with readily available gasoline and diesel as fuel to produce the gas for use in the internal-combustion engine of a motorcar.

After the death of the Jewish construction workers in February 1942, Wirth departed the camp and returned in March 1942 with a camp commando, composed almost entirely of former T4-Euthanasia personnel.

In less than 5 months (October 1941 to March 1942) Belzec, the death camp, had become a reality and the first trains from Lublin arrived. The Jewish Virtual Library offers a description:

When the train entered Belzec station, its 40-60 freight cars were rearranged into several separate transports because the reception capacity inside the camp was 20 cars at the most. Only after a set of cars had been unloaded and sent back empty was another section of the transport driven into the camp. The

accompanying security guards as well as the German and Polish railroad personnel were forbidden to enter the camp. The train was brought into the camp by a specially selected and reliable team of railroad workers.

The camp looked "peaceful." The victims were unable to discern either graves, ditches or gas chambers. They were led to believe that they had arrived at a transit camp. An SS-man strengthened this belief by announcing that they were to undress and go to the baths in order to wash and be disinfected. They were also told that afterwards they would receive clean clothes and be sent on to a work camp.

Separation of the sexes, undressing, and even the cropping of the women's hair could not but reinforce the impression that they were on their way to the baths. First the men were led into the gas chambers, before they were able to guess what was going on; then it was the turn of the women and children.

The gas chambers resembled baths. A group of young and strong Jews, a few dozen, occasionally even a hundred, was usually selected during the unloading of a transport. Most of them were taken to Camp II. They were forced to drag the corpses from the gas chambers and to carry them to the open ditches. Several prisoners were employed in collecting the victims' clothes and belongings and carrying them to the sorting point. Others had to remove from the train those who had died during the transport and to

General Government. The crisis caused severe overcrowding and was compounded by a poor harvest, food shortages, and disease.

Of particular significance was the slow pace of the campaign against the Soviet forces. This had reduced the ability of the Germans to use Soviet resources to sustain them during the war. The military setbacks created shortages, both in raw materials and agricultural products. It also eliminated the possibility of sending all Jews into the Soviet Union.

Reinhardt Heydrich had been Hitler's point man for planning and executing the anti-Jewish policies of the Third Reich. The June 1941 invasion of the Soviet Union brought with it his brutal killing machine, the Einsatzgruppen which he commanded. From then on, the outright killing of Jews became normative. Operation Reinhardt was given its name after-the-fact when on May 27 1942, Reinhardt was assassinated in Czechoslovakia.

Operation Reinhardt was initiated and planning commenced in October 1941. The decision was made to construct 3 death camps; Belzec, Sobibor and Treblinka. Odilio Globocnik was appointed SS and Police leader of the Lublin District by Himmler. He was given the responsibility to head the program. which had 4 primary objectives:

- The extermination of Polish Jewry
- The exploitation of manpower - forced labor and slave labor
- The seizure of immovable property from the liquidated Jews
- The seizure of hidden valuables and moveable property

Globocnik was given a cadre of staff. Its lead personnel were 92 men from the earlier T-4 Euthanasia program in Germany. There were 20 to 30 Germans assigned to each camp, together with 90 to 130 Ukrainian auxiliaries trained at Trawniki.

Globocnik was not in charge of many of the resources necessary to complete his mission. The German civilian authorities throughout the General Government, as well as SS and Police from outside the Lublin District were also instrumental in carrying out the aims of the operation, although with many rampant conflicts between the organizations.

Belzec March 17, 1942 to April 14, 1942

The first transport of Jews from Lublin arrived at Belzec on March 17, 1942. This date marks the onset of Operation Reinhardt. The deportations continued until April 14, 1942 . Approximately 26,000 of the Jews of Lublin were murdered in Belzec during this time.

The Lublin Jews were the first large community in the General Government to be annihilated.

Belzec was a small town in the southeast of the district of Lublin, close to the border of the district of Lvov and on the Lublin-Zamosc-Rawa Ruska-Lvov railroad line. The area specified for the camp was a railroad siding half a kilometer from the Belzec railroad station.

Work began on the camp on November 1, 1941 with a group of local Poles, and followed by a group of Ukrainians who had been recruited from German POW camps and trained at the SS camp Trawniki. On December 22, 1941

Seeking a place to hide became an ever more potent option. Toward the end of the deportations, the SS believed that there were about 7,000 to 8,000 Jews hiding in the ghetto. At the end of April 1942 they ordered that all Jews must move to the newly created small ghetto, Majdan Tatarski - which was located on the outskirts of the city about 1½ km from Majdanek.

The transfer of the Jews from the large ghetto to Majdan Tatarski, involved thousands of Jews moving into an area that had previously housed 1,500 Poles. It was clear that housing was inadequate, and many people spent the first night on the streets and in the courtyards. Many of the Jews did not possess the J-Ausweis.

Then, the SS announced a registration of all of the Jews in Majdan Tatarski.

On April 22, 1942, about 2,500 to 3,000 people, mainly women and children, who did not possess the J-Ausweis, were deported from Majdan Tatarski to Majdanek. From Majdanek, the Jews were taken 15 km south of Lublin to the Krepiec forest where they were shot.

Upon arrival of the 2,500 to 3,000 Jews taken to Majdanek, a selection was conducted, and 200 to 300, mostly young men, were sent back to Majdan Tatarski.

In addition to the selected young men, at very last moment a small group of women and children was given permission to leave Majdanek. The president of the Lublin Judenrat, Dr Marek Alten negotiated with Hermann Worthoff, who agreed to free several women together with their children. The women were mainly those whose husbands were employed by the

Judenrat or who worked for the German administration.

After this expulsion, Majdan Tatarski was sealed. It was surrounded by barbed wire and was operated as a closed ghetto. Jacob Frank, who was appointed head tailor at the Lipowa work camp, mentions how this affected him:

After the liquidation of the [large] ghetto, and the establishment of Majdan Tatarski, "we could no more go to our houses in the evening. The men what was working stayed in the camp, and their families stayed in the small ghetto."

Approximately 4,600 Jews remained Majdan Tatarski.

Prelude to Belzec

In the summer and fall of 1941, the German hierarchy was rife with competing agendas regarding the Jews. While one may view these opposing interests as offering various outcomes regarding the fate of the Jews, one must recognize the single factor that mattered. That is, all of these options were but interim arrangements; some designed to appease, some designed as mere subterfuge, and some for glory and gain. By the summer of 1941, however, there was but one constant certain outcome for the Jews of Europe, and that was death.

In September 1941 Hitler had made the decision to allow the deportation of Germany's Jews to the General Government. This exacerbated the chaos already created by the massive expulsion of Poles from the territory of western Poland (which had been annexed to Germany) to the

March 31, 1942 – Jewish Council, J Ausweis

In the midst of the deportations to Belzec, on March 31, 1942, the Germans set the stage for the next phase of their extermination campaign. For those Jews still in Lublin, one can only imagine the additional panic that set in, coupled with their fear and anxiety over those who had already been deported.

The German authorities ordered the members of the Jewish Council to assemble at 14:00 on March 31, 1942. The SS then gave the following orders:

The evacuation of the Jewish population will continue in future with the difference that the valid document permitting a person to remain in Lublin will no longer be the Arbeitsausweis (work card) with the stamp of the Sipo (Security Police), but the J.[uden] Ausweis. Those in possession of the J.-Ausweis are entitled to remain in Lublin, all others will be evacuated.

(Note, just several weeks prior to this in early March, there had been another change that required the Jewish workers to get their work permits stamped at the offices of the Security Police.)

The Jewish population is to be informed that those in possession of a J.-Ausweis are required to make certain that in their apartments in the ghetto, which have been inspected or will still be inspected, no persons without a J.-Ausweis are in hiding, as otherwise those who are in possession of a J.-Ausweis will also be evacuated.

As only a small percentage of the former Jewish population will remain in Lublin, the Judenrat will be reduced from 24 to 12 members. (Note, this was based upon the Nazi determination that the number of Jews who remained in the ghetto at that time was less than 10,000.)

Those members of the former Judenrat who were not included in the Judenrat appointed today will be evacuated together with their families and will leave Lublin today together with the first transport.

Those members of the former Judenrat who live outside the ghetto will go to their apartments accompanied by officials of the Sipo, and after they have taken belongings needed for their move, the apartments will be closed and sealed.

The former members of the Judenrat Engineer Bekker and Dr. Siegfried will be given administrative positions in the Judenrat and the JSS (Jewish Social Service agency) in their new place of residence as persons with experience in these fields.

After the former members of the Judenrat had left the hall, SS Untersturmfuehrer Sturm announced the composition and areas of responsibility for the new Jewish Council.

Majdan Tatarski – April 1942

The consequences of the March 31, 1942 announcement proved severe. As one can imagine, the combination of the deportations, new work cards, and residency moves in the large ghetto, must have exacerbated the panic of the already stricken community.

perspective. This testimony was given in Weisbaden Germany, at their trial:

The fenced-off ghetto was surrounded from the outside by forces of the Order Police and Ukrainian auxiliaries (Trawniki men). Inside the ghetto, along Lubartowska Street, the expulsion commandos operated in accordance with their orders: small units of Trawniki men, under the command of the Germans, woke up the sleeping inhabitants with shouting and ordered them to leave their apartments without delay and to congregate in the street; otherwise they would be shot...

The Aktion was carried out with cruelty. In their surprise, the people would become panic-stricken. The drunken Ukrainians used their weapons indiscriminately, and many were killed on the spot.

No selection was held at this deportation. The people, with no distinction of age or sex, were lined up in marching columns and led under escort to the synagogue. There they had to remain until dawn, when they were taken on foot to the Umschlagplatz (transfer station) near the slaughterhouse, where they embarked for Belzec.

The deportations lasted 4 weeks. For those who remained alive in Lublin, most of their community had disappeared. For them, the expulsions had occurred to some unknown place "in the east". There was no thought to the possibility that their entire community had been murdered. David Silberklang, the historian, has drawn the conclusion that... It is clear

that the Jews of Lublin had no premonitions of their fate and were taken by surprise by the deportations.

On March 19 1942, Dr. I. Siegfried, a Deputy to Dr. Alten in the Jewish Council, reported:

The "action" proceeds as usual. There is no official news. It appears that the evacuees are being sent to Belzec, District of Zamosc. I have not been able to have this confirmed.

In a subsequent report, this time on April 25, 1942, the Chairman of the Jewish Council, Dr. Alten reported:

Out of the 37,000 Jews who had lived in Lublin there remained 4,000 and that nobody knew where the others were.

(Here it should be noted that on October 25 1939, the Jewish population in Lublin was counted by order of the Germans. This registration showed that 37,054 Jews lived in the town.)

It is estimated that from March 17, 1942 to April 14, 1942:

- 26,000 to 30,000 of Lublin's Jews were sent to Belzec.
- 2,000 to 2,500 people were killed on the spot, in Lublin.
- 200 children from the Jewish Orphanage and their teachers were executed in a suburb of Lublin.
- Several hundred patients with some of the doctors and nurses from the hospitals were shot 15 km. from Lublin, in Niemce forest.

3 km on foot; from then on, there will be transport.

The epidemic hospital with its patients and staff will remain.

About 1,400 people will be deported everyday. The deportation will start from the hill, from Unicka Street.

Those Jews who remain after the departure in the empty flats will be shot...

Details of the deportation described in the Pinkas Hakehilot - Lublin give us some sense of the chaos and fear of the time.

The ghetto was surrounded by S.S. troops and German and Ukrainian police.

Before dawn the inhabitants of Unicka Street and the adjacent area, in the northern part of the ghetto, were ordered to assemble outside with their families, to have their work permits examined. (Note: just prior to the beginning of the deportations, the ghetto had been divided into section A for workers and B for non-workers.)

Tables had been set up in the street, and German officials examined the permits. Jews from Ghetto A, who held valid permits, were transferred to Ghetto B, which was slightly extended, while those from Ghetto B without such documents were moved to Ghetto A.

Every day the Germans assembled some 1,400 men, women and children in the Maharshal Synagogue in Ghetto A, led them to goods wagons in a siding, near the municipal slaughterhouse, and from

there sent them to Belzec.

At first the transports left at night, but after a while they took place also in the daytime.

Among those destined for extermination were also holders of valid work permits who had been rounded up by chance. The confused Jews wandered from street to street in the hope that they might be able to avoid deportation and gain another day of life.

Some sought hiding-places, but the Germans combed the ghetto thoroughly, house by house, street by street. The sick and the weak were killed on the spot.

As each part of the ghetto was emptied the Germans returned and combed it again and again to make sure that no one remained there. Anyone then found was liquidated at once. Only when they were quite sure that the locality was quite free of Jews did the Germans close it and post sentries.

In the shelter in Jatechny Street the Germans murdered 70 old people in their beds; they took 80-100 children from the orphanage, transported them in lorries to outside the town, and there slaughtered them all. A similar fate awaited patients in the ghetto hospitals as well as members of the staff (some of the doctors and nurses were, however, spared).

A group of SS men, who participated the deportations in Lublin, offer an additional

Operation Reinhardt – Lublin – 1942 and 1943

It is neither easy to read nor write about the events of 1942 and 1943 in Lublin. The scale is too massive, the brutality too extreme, and the results are beyond tragic. It is an effort to not get lost in the numbers or in the confusion that reigned. While it is true that the scope of the evil that transpired is in itself a reason to remember, we, as witnesses, family, friends, and descendants of the Jewish people of Lublin, have an additional responsibility. The numbers that are in the tens and hundreds of thousands are but one person by one person by one. As we learn and remember what happened during this horrific era, let us go beyond the facts and the historical records and remember that each person truly did have a name.

March 16-17 to April 14, 1942 – Deportations from Lublin

It was late in the evening in Lublin on March 16, 1942, when the heads of the Jewish Council (Judenrat) were called to the Offices of the SS. Upon arrival at SS headquarters, the Nazis announced the beginning of the deportations – to begin immediately.

Hermann Hofle (head of the “Central Office of Operation Reinhardt”), together with employees of the Office of the Commander of the Security Police and the SD in Lublin presented the Jewish Council representatives with the “Directive on the Question of Resettlement” (otherwise known as the “Deportation Order”).

Thus, without warning, the deportations to Belzec began. The next day, March 17, 1942, a plenary meeting of the Jewish Council was convened with 22 members present. The Deportation Order was read to those in attendance.

Deportation Order March 17 1942 – Excerpts

In the city of Lublin there will remain only those Jews who have a stamp of the Security Police on their work permits. They will remain with their wives and children.

Those who are to be deported may take with them one handbag weighing 15 kg, all their money and valuables.

They should be prepared to walk about

Belzec 2012. Ceremony commemorating 70 years of Action Reinhardt

Joseph Dakar

Chairman's comments

Chairman Joseph Dakar

This year we mark the 70th anniversary of the liquidation of the Lublin Jewish community. For the purpose of respecting the memory of our victims in those tragic events, this year we arranged for a group to travel to Lublin during the same weeks that the liquidation of the Lublin Jews began by transferring them to the Belzec death-camp.

The group included 39 members who came from six different countries. Upon arrival, together with another 500 people, we attended a concert of Yiddish and Hebrew songs. The next day was the anniversary of the first "Action". We took part in a ceremony "Every Person Has a Name", where the group publicly read the names of the victims – those who were members of their own families and who had perished during the holocaust.

The group spent 5 days in Lublin. During the last day, the group attended the ceremony commemorating 70 years of Action Reinhardt which took place on the grounds of death-camp Belzec in which most of

Lublin's Jewish community were liquidated, about 26,000 of them.

This is also an opportunity to thank the Lublin municipality, which put at our disposal (at their expense), a bus that served us during our entire stay in Lublin. Our visit to Lublin and our activities there were coordinated with Teatr N.N. (Grodzka Gate), who also prepared a special activity for us that lasted a full day.

Annual meeting

This year's Annual Gathering will focus on the 70th anniversary of the Lublin's Jewish community total liquidation. I would like to ask all members to make a special effort to attend this year's Annual Gathering. This is an opportunity to remember our families that perished during the holocaust.

Additional activities

The remainder of our activities was maintained as usual. Kol Lublin Volume #48 2012 has been published and, as always maintains a high standard for both interest and professionalism. The Annual Memorial which was held on Holocaust day, had a character of an event full of content and not only mentioning the dead. There are periodic meetings of a social character usually held at my apartment. All members of our organization are invited to take part in those meetings.

E-Mail

I would like to request that each of our members who has an E-Mail address, forward these to us. The more E-Mail addresses we have, the more we are able to maintain contact with our members.

KOL
VOICE OF LUBLIN ANNUAL OF LUBLINERS IN
ISRAEL AND DIASPORA

“LUBLINER SHTIME” • www.lublin.org.il • TEL-AVIV • NOVEMBER 2012 • No. 48

70 YEARS FROM THE LIQUIDATION OF LUBLIN JEWRY

שני ברוש, נכדתה של יוכבד פרייד פלומנקר, מדליקה נר זכרון בבלז'ץ (צילמה: שוש לור)
Shani Brosh, granddaughter of Yocheved Fryde Flumenker, lighting a memorial candle in Belzec